समर्पण.

खऱ्या खऱ्या स्वदेशहितबुद्धीनें, मोठ्या चातुर्यानें, अत्यंत दूरदृष्टीनें, आणि अप्रतिम निर्लोभतेनें, रावराजे सर दिनकरराव राजवाडे ह्यांनीं आपलें राज्यकार्यधुरंधरत्व उत्तम प्रकारें प्रगट केलें, असें ज्या सज्जनांस वाटत असेल,

त्या सर्वांस,

हें त्यांचें अल्प चरित्र,

अत्यंत प्रेमपूर्वक

अर्पण केलें आहे.

प्रस्तावना.

कोणा एका रामोपासक कवीनें आपल्या ग्रंथाच्या आरंभीं असें ह्मटलें आहे कीं, मी ही जी रामकथा गातों, ती, रामचंद्राचें यश वाढविण्याकरितां गातों, असें मुळींच नाहीं; कां कीं, अपरंपार रामचंद्रयश कोणीकडे आणि माझी अल्प वाणी कोणीकडे, हें मला ठाऊक आहे; तर मी हें जें यश गातों, तें स्वहिताकरितां, वाणी आणि मन हीं पवित्र करण्याकरितां गातों. तेंच आह्मी थोर पुरुषांच्या चरित्रांविषयीं ह्मणतों. थोर पुरुष असतात, त्यांची कीर्ति दिगंतरीं गाजत असते. तिला आमच्या लेखांनी किंवा शब्दांनीं तिळमात्रही भर पडण्याची अपेक्षा नसते, आणि आह्मांस तिजविषयीं आशाही नसते. परंतु, त्यांचीं चरित्रें लिहिणें हें एके प्रकारीं त्यांशीं समागम करणें आहे. त्यांचे आचारविचार, त्यांचीं मतें, त्यांचे आभिप्राय, त्यांच्या कृति, त्यांची उद्योगशीलता, त्यांची सरलता, त्यांची सद्बुद्धि, त्यांची सत्यनिष्ठा, त्यांचें धैर्य, त्यांची निर्लोभता, इत्यादि त्यांच्या संबंधाच्या

गोष्टींचें वर्णन करीत असतां, आणि त्यांविषयीं विचार करीत असतां, मन अगदीं तद्रूप होऊन जातें–एकापक्षीं त्यांशीं–मग तें कितीही कां अल्प असेना–खंडींत पाव रती असेना–तादात्म्य पावतें–ह्या अप्रतिम आणि दुर्मिळ लाभाच्या आशेने आह्मी त्यांचीं चरित्रें वाचतों आणि लिहितों. ह्या लाभापुढें दुसऱ्या कोणत्याही लाभाची मातबरी नाहीं. ह्मणजे हा सत्संग आहे. ह्याची बरोबरी दुसऱ्या कशानेही करवत नाहीं.

आर्या.

सत्सग अति श्रेष्ट श्रेयस्कर ह्मणुनि सुज्ञ या गाती
यात भजता सिद्धिप्राप्ति असे जी न योगयागा ती. १.
लीलेने देतो जे सत्सग नता न दे पद पिता ते
जरि राज्य दिले केले न च पुत्राचे बरे तदपि तात. २.
सत्सगति करिताहे लीलालेशेकरुनि जेवि हित
न तसे माता जाणे ससागमाजि मात्र जे विहित. ३.
जी हरिहरप्रसादी कल्याणे वसति साधुसगी ती
अघ शमते सुख गमते मन रमते जेवि दिव्य सगीती. ४.
स्पर्शमणि सुवर्ण करी दे स्पर्शमणित्व तो न लोहाते
हा साधुसंग करितो साधु असाधूसि हरुनि मोहाते. ५.

मोरोपंत.

असो. तरमग चरित्रें लिहिण्याचा आणि वाचण्याचा हेतु हा असावा की, त्यापासून आपलें ह्मणजे–आपल्या लो-

कांचें आणि राष्ट्राचें—कांहीं तरी हित—खरें हित—साधावें. आणखी खरें हित काय तें सद्विचारांत असतें, आणि सद्विचार सत्पुरुषांच्या चरित्रांवरून सुचतात. ह्मणूनच सच्चरितांचें लेखन आणि अवलोकन हें एक फार उत्तम हितसाधन मानिलेलें आहे.

हा सामान्य विचार झाला. आतां प्रस्तुत चरित्राच्या संबंधानें थोडें विशेष सांगितलें पाहिजे. ह्या चरित्राचे नायक रावराजे सर दिनकरराव राजवाडे हे होत. हे थोर पुरुष, आमच्या देशांत तोडरमल, नानाफडणवीस इत्यादि जे फार मोठे राज्यकारभारी पुरुष होऊन गेले, त्यांच्या वर्गांतले होते. "खुब शर्थीनें राज्य राखिलें येशवंत फडणिस नाना" असें जें आमच्या एका रसिक कवीनें ह्मटलें आहे, तें, यथातथ्यत्वानें लावितां येतें, असे जे पुरुष नानांच्या मागून आमच्या राष्ट्रांत होऊन गेले, त्यांत दिनकरराव हे प्रमुख होत. दिवाणगिऱ्या पुष्कळांनीं केल्या, राज्यांचीं दुसरीं कामें त्यांनीं पुष्कळ केलीं, परंतु "राज्य राखिलें" असें ह्मणून घेण्याचा खरा अधिकार जितका दिनकररावांस आहे, तितका कोणासही नाहीं, असें ह्मणण्यास कांहींएक शंका नाहीं.

आतां कोणत्याही प्रकारच्या राजकारणांत नेहमीं दोन मतें असावयाचींच. त्याप्रमाणें बंडाच्या राजकारणांतही रावराजे दिनकरराव ह्यांविषयीं दोन मतें आहेत. आह्मी

असें ह्मणतों कीं, दिनकरराव ह्यांनीं त्या वेळीं मोठ्या शर्थीनें शिंदेशाहीचें संरक्षण केलें, ह्मणूनच, निजामशाही, होळकरशाही इत्यादिकांचें रक्षण झालें. दुसऱ्या कितीएकांचें मत असें पडतें कीं, दिनकरराव हे उंलट मसलत शिंदे सरकारास देऊन जर बंडवाल्यांस अनुकूल होते, तर, हिमालयाच्या शिखरापासून कन्याकुमारीच्या टोंकापर्यंत हिंदुपदपादशाही स्थापित झाली असती, आणि त्या पादशाहीची दिवाणगिरी रावराजे दिनकरराव ह्यांसच मिळाली असती. पण, ह्याविषयीं आमचें ह्मणणें असें आहे कीं, जें काय त्या वेळेपर्यंत घडून आलें होतें, त्यावरून, पुढें काय घडून आलें असतें, ह्याचें अनुमान करावयास पाहिजे होतें, तें रावराजे ह्यांनीं आपले मनांत बरोबर करून पाहिलें; ह्मणूनच, त्यांनीं शिंदेशाहीचें रक्षण करण्याचा आणि बंडवाल्यांस न मिळण्याचा क्रम धरिला. बाकी, दिनकररावांस स्वराज्य नको होतें काय? शिंदेशाहींतल्या दिवाणगिरीपेक्षां सगळ्या हिंदुस्थानाच्या हिंदुबादशाहीची दिवाणगिरी अधिक भूषणावह होईल, हें त्यांस कळत नव्हतें काय? आणखी, एवढें कृत्य जर त्यांच्या कर्तबगारीनें होण्यासारखें होतें, आणि त्याच्या योगानें जर त्यांची कीर्ति अजरामर होण्यासारखी होती, त्यांना जर हिंदुस्थानाचें वाशिंग्टन होण्याचें साधण्यासारखें होतें, तर तें करण्याची सोन्यासारखी संधि

त्यांनीं फुकट घालविली असती काय? ते अत्यंत मानधन होते. त्यास कीर्ति जीव का प्राण वाटत. असे. तेव्हां त्यांनीं अशी संधि फुकट जाऊं दिली नसती, हें उघड आहे. परंतु, तेव्हांची संधि अशी मुळींच नव्हती. त्यांना अंतर्गत सगळा प्रकार ठाऊक होता. सर्वांचें बलाबल माहीत होतें. लार्ड लिटन हे इ० स० १८७१ च्या दिल्ली दरबारांत जें ह्मणाले कीं, "इंग्लिश राज्याचा आधार काढून घेतल्याबरोबर फुटून तुकडे तुकडे होणार नाहींत, असें एक देखील स्वराज्य हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत नाहीं," तें चौदा वर्षें त्याच्या आधीं दिनकररावांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. आणि आपण शिंदे सरकारासह बंडास सामील झालों असतां, शेवटीं सर्वस्वाचा नाश होऊन, एतद्देशीय संस्थान हिंदुस्थानांत शपथेसही नाहींसें होऊन, येथून तेथून, अखंड लालशाईची रेघ नकाशावर पडावयाची, हें त्यांस खचीत खचीत वाटलें होतें, आणि तें होईल तितकें टाळावयाचें, असा त्यांचा निश्चय होता, ह्मणूनच त्यांनीं हा क्रम धरिला. ह्मणजे, ज्या क्रमांत आपल्या राष्ट्राचें विशेष हित त्यांस दिसलें, तो क्रम त्यांनीं धरिला. तें त्यांनीं योग्यच केलें. हें सगळें एकीकडे असो. पण बंडाच्या भरअमदानींत, झांशीच्या राणीसाहेब लक्ष्मीबाई आणि पेशवे रावसाहेब ह्या मुख्य दोन माणसांची देखील मसलत एका

धोरणानें चालली नाहीं. तेव्हां त्यांतच आणखी शिंदे, होळकर, निजाम हीं मोठी प्रस्थें मिळालीं असतीं, तर काय झालें असतें, ह्याचें अनुमान करितां येतें. सर्वांनीं थर्रे भ्यावें, असा नेपोलियनासारखा विलक्षण बुद्धीचा पुरुष त्यांत कोणी पाहिजे होता; अथवा, सर्वांनीं देवासारखा मानावा, असा शिवाजीमहाराजांसारखा किंवा वाशिंगटनासारखा पुरुष त्यांत पाहिजे होता. तसें मुळींच नव्हतें—ह्मणजे समुदायाच्या सामर्थ्याच्या प्रवाहास आपण स्वतः बांध होऊन इष्ट दिशेने त्यास वळविणारा महात्मा त्यांत नव्हता—ह्यामुळें सगळें फसत होतें, हें रावराजे ह्यांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. त्यामुळेंच त्यांचें मन त्यांजकडे वळलें नाहीं. आणखी शेवटीं बंडवाल्यांचें जें सगळें फसलें, तें ह्यामुळेंच फसलें. असो.

आणखी ह्या सगळ्या प्रकरणाचा विचार केला ह्मणजे त्यांत "कदाचित्" आणि "खचीत" असे दोन पक्ष होतात. ह्मणजे, रावराजे हे शिंदे सरकारास घेऊन बंडवाल्यांस मिळाले असते, तर, हिंदुस्थानामध्यें येथूनतेथपर्यंत हिंदुपदपादशाही **कदाचित्** स्थापित झाली असती, असें कित्येकांस वाटत होतें. आणि मोठ्या माणसांत देखील कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता, ह्मणून, बंडाचा आणि बंडास मिळतील त्यांचा समूळ नाश **खचीत** व्हावयाचा, असें दूरदृष्टि माणसांस वाटत होतें. ह्मणजे एकीकडे शिंदेशाहीचें

संरक्षण आणि स्वराजनिष्ठा, आणि दुसरीकडे सगळ्या एतद्देशीय राज्यांचा समूळ नाश आणि राजद्रोहाचें पाप, अशीं येऊन भिडलेलीं होतीं. अशा स्थितीमध्यें, रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं कदाचिताचा नाद सोडून खचिताची कांस धरिली, हें चांगलें केलें, असें सर्व सुजाण माणसांचें मत आहे. हा लाघवगौरवन्याय सर्व व्यवहारांत सर्वमान्य असतो. त्यास अनुसरून रावराजे ह्यांनीं कृति केली. तीच योग्य होय.

आतां ह्या पुस्तकाच्या संबंधानें थोडें सांगावयाचें आहे. त्यास जागा हीच आहे. रावराजे दिनकरराव इ०स० १८९६ च्या जानेवारी महिन्यांत कैलासवासी झाले. त्यानंतर **बालबोधाच्या** फेब्रुवारीच्या अंकांत त्यांचें संक्षिप्त चरित्र आलें. त्यांत शेवटीं अशी सूचना केली आहे कीं, रावराजांचें एखादें विस्तृत चरित्र निघेल तर बरें होईल. त्या सूचनेप्रमाणें उद्योग झाला, आणि त्या उद्योगाचें हें फल आहे. अशा थोर पुरुषांच्या चरित्रलेखनाचा—आणि तद्द्वारा त्यांच्या आत्मिक समागमाचा—लाभ ज्यांच्या कृपाप्रसादेंकरून मला झाला, आणि माझा पुष्कळ वेळ विचारानंदांत उत्तम प्रकारें गेला, त्यांचे अनन्यभावेंकरून फारफार आभार मानून, आणि परमेश्वरापाशीं त्यांचें निरंतर कल्याण मागून, हा अल्प प्रस्तावनालेख मी समाप्त करितों.

अनुक्रमणिका.

चित्रांची अनुक्रमणिका.

रावराजे सर दिनकरराव राजवाडे ह्यांचें चरित्र.

भाग पहिला.

विषयप्रशंसा.

श्लोक.

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता.

एक संस्कृत कवि.

राष्ट्रामध्यें राजा आणि प्रजा असे दोन पक्ष असतात; त्यांचें हिताहित एकमेकांच्या हिताहितांत गुंतलेलें असतें. आणखी सगळें हित काय तें स्वातंत्र्य आणि संपत्ति ह्यांच्या संग्रहावर अवलंबून असतें. आणि ह्या दोन्ही वस्तु राष्ट्रांत समाईक असतात; ह्मणजे

त्यांजवर राजा आणि प्रजा ह्या उभयतांची सत्ता असते. तेणेंकरून त्या आपणांस अधिकाधिक मिळाव्या ह्मणून उभयपक्षांचे भगीरथ प्रयत्न चाललेले असतात. आणि हे दोन पक्ष ह्मणजे कांहीं सामान्य नव्हत. समरांगणामध्यें द्रोण आणि अर्जुन हे कसे दिसले, ह्याचें वर्णन केलें आहे:—

ओंव्या.

एक वसिष्ठ एक वामदेव एक प्रेम एक सद्भाव
एक सद्विवेक एक गौरव तैसे दोघे दीसती. १.
एक चंद्र एक चंडकिरण एक रमापति एक उमारमण
एक बृहस्पति एक पाकशासन तैसे दोघे दीसती. २.
एक तपस्वी एक उदास एक औदार्य एक धैर्य विशेष
एक पुण्य एक यश तैसे दोघे दीसती. ३.
एक ज्ञान एक विज्ञान एक आनंद एक समाधान
एक सगुण एक निर्गुण तैसे दोघे दीसती. ४.
एक साधक एक सिद्ध एक वैराग्य एक बोध
एक क्षमा एक ब्रह्मानंद तेवि दोघे दीसती. ५.

श्रीधर.

त्याप्रमाणें हे दोन पक्ष राष्ट्रामध्यें जाज्वल्य असतात. ह्यांच्या सत्तेच्या मर्यादा राजनीतींत ठरलेल्या असतात; परंतु व्यवहारांत त्या मर्यादा अचल राहात नाहींत. मर्यादाभंग होतो; तो बहुधा प्रबल पक्षाकडून होतो; तो त्यास यथार्थ वाटत असतो; आणखी तो मर्यादाभंग दुर्बल पक्षास अशास्त्र

वाटत असतो; आणि त्यास त्याचे परिणाम भोगावे लागत असतात. अशा दोन पक्षांची सेवा करून त्यांस संतुष्ट ठेवणें हें कर्म परम दुष्कर आहे. ह्मणजे सिंह आणि व्याघ्र ह्या दोघांची सेवा एकदम एकाग्रतेनें करून त्यांस संतुष्ट ठेवणें, हें एक वेळ माणसाला कदाचित् सुकर जाईल. कां कीं, ते कसे झाले तरी पशु, तेव्हां, युक्तिप्रयुक्तीनें, एकादे वेळेस तरी त्यांस झकवितां येईल. परंतु, राजा आणि प्रजा ह्यांच्या सेवेंत तसें कांहीं चालावयाचें नाहीं. कां कीं, त्यांची उभयतांची दृष्टि एकसारखी कुशाग्र असते. ह्मणून, हें व्रत अगदीं प्रखर दुधारी तरवारीसारखें आहे. तें अगदीं नीट चालवायास पाहिजे. त्यांत तिळमात्र अंतर पडलें कीं तें कोपास आणि नाशास कारण व्हावयाचें. त्यांत कधीं चूक पडावयाची नाहीं. इतकें हें व्रत अतिशयित कठिण आहे, तरी तें उत्तम रीतीनें साधून यशस्वी होणारीं—ह्मणजे उभयतांची सेवा करून उभयतांकडून शाबास शाबास आणि धन्य धन्य ह्मणवून घेण्यास समर्थ—माणसें पृथ्वीच्या पाठीवर उत्पन्न होत असतात. तीं अगदीं थोडीं "वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा" अशीं असतात. परंतु, एका चंद्रानें जशी सगळ्या आकाशाला शोभा येते, तशी अशा प्रकारच्या माणसांची वृत्ति त्यांच्या सगळ्या राष्ट्रास अत्यंत लाभदायक आणि अत्यंत भूषणावह होते. आणखी, कोकिळेला मधुरस्वर प्राप्त होण्यास अथवा

वृक्षांस नवे पल्लव फुटण्यास वसंतकाल आवश्यक आहे, अथवा समुद्रोदरीं मौक्तिकें उत्पन्न होण्यास स्थलविशेष आवश्यक आहे, त्याच न्यायानें राज्यकार्यधुरंधर थोर पुरुष पैदा होण्यास आणि प्रकाशमान होण्यास स्वराज्यच आवश्यक आहे, असें दिसतें. त्यांचे पराक्रम फार मोठे असतात. आणि दिवसेंदिवस ह्या आमच्या देशांतलीं स्वराज्यें नष्ट होत चालल्यामुळें, असे पराक्रम करण्यास ठिकाण कमी कमी होत चाललें आहे. हें पाहून, त्यांच्या पराक्रमाचें मोल ज्यांस कळतें, त्यांस वारंवार असें वाटतें कीं, अशा माणसांचीं नांवें आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासांत जडावाच्या अक्षरांनीं ल्याहावीं. आणखी खरोखरच "खुब शर्तीनें राज्य राखिलें येशवंत फडणिस नाना" असें ह्मटलें आहे ते नाना, सखाराम बापू, परलोकवासी सर सालरजंग, कैलासवासी राजा सर टी माधवराव इत्यादि नांवें जडावाच्या अक्षरांनीं लिहिण्यासारखीं आहेत.

पण, ह्या चरित्राचे नायक कैलासवासी रावराजे सर दिनकरराव राजवाडे ह्यांचें नांव तसेंच जडावाच्या अक्षरांनीं लिहिण्यासारखें असून, त्यास विशेष बहुमोल कोंदण करण्यासारखें आहे; ह्यास कारण आहे. तें असें कीं, ह्यांनीं संस्थापित राज्य नुसतें चांगल्या रीतीनें चालवून, राजा आणि प्रजा ह्यांस संतुष्ट ठेविलें, एवढेंच केवळ नव्हे; तर इंग्लिशांचें

राज्य हिंदुस्थानांत स्थापित झाल्यापासून आजपर्यंतच्या दीडशें वर्षांत, हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या राज्यांवर जें एक फार मोठें अरिष्ट इ० स० १८५७–५८ ह्या वर्षी उद्भवलें होतें–ज्याच्या पायीं कितीएक एतद्देशीय राज्यें नष्ट झालीं–आणि ज्याच्या दरान्यानें इंग्लिश राज्याचा पाया देखील डळमळूं लागल्यासारखा कितीएकांस वाटत होता–त्या संकटांतून, आपलें राज्य, मोठ्या धैर्यानें आणि शौर्यानें कैलासवासी महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांनीं बचावलें, त्या कामांत त्यांस अत्युत्कृष्ट साह्य काय तें कैलासवासी रावराजे सर दिनकरराव राजवाडे, दिवाण, ह्यांनीं करून, शिंदे सरकार आणि इंग्लिश सरकार ह्यांजकडून एवढी शाबासकी मिळविली कीं, तेवढी शाबासकी इंग्रज सरकारचें राज्य ह्या देशांत स्थापित झाल्या वेळापासून आजपावेतों दुसऱ्या कोणासही मिळाली नाहीं.

इ० स० १८५८ ह्या वर्षाच्या नोवेंबर महिन्याच्या २९ व्या तारखेस आग्रा येथें मोठा दरबार भरला होता. त्या प्रसंगीं, व्हाइसराय आणि गव्हरनर जनरल लार्ड क्यानिंग हे रावराजे दिनकरराव ह्यांस लक्षून ह्मणाले, "दिवाण दिनकरराव, आपले धनी शिंदे सरकार ह्यांची आणि सार्वभौम इंग्रज सरकार ह्यांची जी कामगिरी आपण बजाविली आहे, तिजबद्दल त्यांना आणि इंग्रज सरकाराला फार संतोष झाला

आहे, हें येथें आपणांस कळविण्यास मला परम आनंद वाटतो. आपणांस आणि आपल्या औरस किंवा दत्तक वंशजांस, जप्त केलेल्या मुलखापैकीं, काशी प्रांतांत किंवा काशी प्रांताजवळ, पांच हजार रुपये उत्पन्नाची जाहागीर मिळेल. आह्मांला असें वाटतें कीं, आणीबाणीच्या वेळीं, जशी राजसेवा उत्तम प्रामाणिकपणानें, कशासही न भितां, मोठ्या बाहादुरीनें आपण केली, तशी राजसेवा कधीं कोणीं केली नसेल." त्याप्रमाणेंच, महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांनीं इ० स० १८५९ ह्या वर्षीं स्वहस्तें त्यांस असें लिहून दिलें कीं, "तुह्मांस संवत १९०८, चैत्र शुद्ध प्रतिपदा, ह्या दिवशीं दिवाण नेमिलें, तेव्हांपासून आजपावेतों, आणि विशेषेंकरून बंडाच्या वेळीं, तुह्मीं आपलें काम मोठ्या प्रामाणिकपणानें, आणि मोठ्या राजनिष्ठेनें केलें आहे." असें आणखी पुष्कळ सांगण्यासारखें आहे; तें यथाकालीं सांगावयाचें आहे. पण ह्या दोन गोष्टी येथें केवळ मासल्याकरितां सांगितल्या आहेत. ह्यांवरून इंग्लिश सरकार आणि शिंदे सरकार ह्यांचें मत ह्या थोर गृहस्थांविषयीं किती उत्तम होतें, हें थोडेंसें तरी लक्षांत येण्यासारखें आहे.

ह्याशिवाय आणखी एक गोष्ट ह्या चरित्राच्या माहात्म्यास पुष्टिकारक झाली आहे. ती गोष्ट ही कीं, रावराजे दिनकरराव ह्यांचें वर्तन अत्यंत पवित्र आणि निर्मळ होतें. त्याच्या

योगानें त्यांची योग्यता आणि मानमान्यता वाढून, त्यांस राष्ट्राचीं मोठमोठीं कामें करतां आलीं. ह्मणजे—

श्लोक.

वांछा सज्जनसंगमीं गुरुकुळीं वंदारुता नम्रता
निंदेचें भय तुष्टता परगुणीं स्वस्त्रीसुखीं लुब्धता
विद्याभ्यास महेशभक्ति खलसंसर्गीं अनासक्तता
चित्ताचा जय या गुणांस निधि जे त्यां वंदिजे तत्वता. १.
हिंसात्याग अलोभता परधनीं सत्यत्व संभाषणीं
तृष्णाच्छेद परांगनाविमुखता भूतानुकंपा मनीं
दान प्रश्रयभाव सद्‌गुरुकुळीं सन्मार्ग सर्वांस हा
संसाराब्धि तरावया स्मृतिशतीं कीं बोलिजेला पहा. २.

वामन.

ह्यांत ज्या गुणांचें वर्णन केलें आहे, ते गुण त्यांचे ठायीं उत्तम प्रकारें वसत असल्याच्या योगानें त्यांस महत्पद प्राप्त झालें. आणखी, व्यक्तींस काय आणि राष्ट्रांस काय, उन्नतावस्था प्राप्त करून घेण्यास, सर्व साधनांमध्यें उत्तम साधन सद्गुण-संपादन आहे—सदाचरण आहे—हें एक मुख्य तात्पर्य सगळ्या इतिहासांचें आणि सगळ्या चरित्रांचें सार आहे. ह्मणून आह्मी परमेश्वरास प्रार्थना करितों कीं, आमचीं अवशिष्ट राज्यें—ह्मणजे कदाचित् भावी देशस्वातंत्र्याचीं बीजें—त्यांचें संरक्षण त्यांच्या प्रभूंनीं कसें करावें; त्यांच्या साह्यकाऱ्यांनीं

कसें वागावें; अन्य जनांची बुद्धि ह्यांच्या संबंधानें कशी असावी; राजनीति आणि धर्मनीति ह्यांमध्यें भेद काय; त्यांचें अवलंबन करण्याचे वेगवेगळे प्रसंग कोणते; इत्यादि विषयांचें परिज्ञान त्या त्या संबंधाच्या मंडळीस होऊन, सामान्यत्वें, सर्व जनांच्या अंतःकरणांत स्वदेशाभिमान, स्वधर्मभक्ति, सत्पुरुषानुकरणासक्ति, आणि स्वदेशहितसाधनोत्सुकता, ह्या गुणांची प्रेरणा ह्या चरित्राच्या अवलोकनानें व्हावी, तिची यथायोग्य योजना त्यांस करितां यावी, आणि तिचें उत्तम सार्थक्य यथाकालीं व्हावें; ही प्रार्थना तो जगदात्मा सफल करो.

भाग दुसरा.

कुळाची थोडीशी पूर्वपीठिका.

श्लोक.

उपजणें मरणें न चुके नरा
भ्रमत नित्य असे जणु भोवरा
उपजला तरि तोचि भला गमे
कुल समुन्नति ज्यास्तव घे रमे.

वामन.

वसंतकालाच्या आरंभाच्या वर्णनश्रवणानें रसिकांच्या अंतःकरणास आल्हाद होतो. कां कीं, त्यांत सृष्टीच्या रमणीय अशा अंगाचें पुनरुज्जीवन ज्ञानदृष्टीस गोचर होतें. त्याच कारणानें थोरांच्या कुलाच्या अभ्युदयाचें कथन त्यांस अत्यंत चित्तवेधक वाटतें. तसा हा थोडासा प्रसंग येथें आहे.

कोंकणांत रत्नागिरी जिल्ह्यामध्यें निवें ह्मणून एक लहानसें गांव आहे. तें ह्या थोर पुरुषांच्या पूर्वजांचें मूळ ठिकाण होय. त्यांचें मूळचें उपनांव जोशी असें होतें.

ह्यांचे मूळपुरुष विश्वनाथ हरि हे कोंकणस्थ ब्राह्मण ऋग्वेदी शांडिल्य गोत्री होते. ते मोठे उद्योगी होते. त्यांनीं मोठी खटपट करून निवें येथील खोती संपादिली. ह्याच्या आधीं हे गृहस्थ वरोडें येथें राहत असत, असें सांगतात. हें गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत आहे.

विश्वनाथ हरि ह्यांस तीन मुलगे होते; हरिपंत, रामचंद्रपंत, आणि भास्करपंत. ह्यांपैकीं हरिपंत आणि रामचंद्रपंत ह्यांचे वंशज निवें, मिरज, इचलकरंजी इत्यादि ठिकाणीं आहेत. तिसरे भास्करपंत ह्यांस तीन मुलगे होते; तिमाजीपंत, विठ्ठलपंत आणि विसाजीपंत. ह्यांतल्या दोघां लहान भावांचे वंशज निवें गांवीं आणि वरघाटीं लहानमोठे उद्योग करून आहेत. त्यांत वर्णनीय असा कोणी मोठा पुरुष निपजला नाहीं. परंतु, तिमाजीपंत हे मोठे प्रतापी निघाले.

त्याचा प्रकार असा. घरच्या कामकाजास कंटाळून ह्मणा, किंवा दुसऱ्या कोणत्या कारणानें ह्मणा, सुमारें अडीचशें वर्षांपूर्वीं भास्कर विश्वनाथ आणि त्यांचे चिरंजीव तिमाजीपंत हे रोजगार पाहाण्यासाठीं बाहेर पडले. तेव्हा सगळ्या राष्ट्रांत मराठ्यांचा अमल बसलेला होता. आणि मराठ्यांची राजधानी सातारा, येथें सोन्याचा धूर निघत होता. तेणेंकरून त्यांस सहजच त्या शहराकडे येण्याची इच्छा झाली. ते पितापुत्र साताऱ्यास आले, आणि काम-

धंदा पाहूं लागले. तेव्हां शिवाजी महाराज छत्रपति गादीवर होते, आणि त्यांच्या दरबारांत मुजूमदारीचे कामावर निळो सोमदेव ऊर्फ आबाजी सोमदेव हे होते. ह्या मुजूमदारांस महाराजांकडून कांहीं गांव इनाम मिळालेले असून, शिवाय दरसाल तीन लाख रुपयांची नेमणूक होती. ह्यांचें वजन महाराजांजवळ फार मोठें होतें. आणखी ह्यांचें मुख्य काम एवढेंच असे कीं, सनदा, पत्रें वगैरे जे मोठे कागद दरबारांतून बाहेर जावयाचे, त्यांजवर **"बहुत काय लिहिणें आज्ञेप्रमाणें मोर्तबसुद"** अशीं अक्षरें ल्याहावयाचीं. हीं अक्षरें त्यांच्या हातून कागदावर पडल्यावांचून तो पुरा होत नसे, आणि त्याचा अमल होत नसे. ह्मणजे सरकारच्या हुकुमाच्या सगळ्या किल्या ह्यांच्या हातांत होत्या, असें ह्मटल्यास चिंता नाहीं. तेव्हां मांडलिकांत आणि राजेरजवाड्यांत त्यांचें वजन फारच असे. ते त्यांस भीत असत, आणि त्यांची मर्जी संपादण्याचा प्रयत्न करीत असत। एवढा मोठा अधिकार होता तरी, हे निळो सोमदेव स्वभावानें फार गरीब होते, आणि गरीबगुरिबांवर त्यांची फार दयादृष्टि असे. ह्यांच्या कचेरींत भास्करपंत आणि तिमाजीपंत ह्यांचा प्रवेश झाला; त्या वेळेस आतांच्यासारख्या परीक्षा नव्हत्या. नौकऱ्या देण्याविषयीं कायदे नव्हते. आणखी कोणत्याच प्रकारची आडकाठी नव्हती. तेणेंकरून, आणि

विशेषेंकरून स्वराज्य असल्याकारणानें—ह्मणजे स्वत्वाची व्याप्ति कमजास्त प्रमाणानें सर्वत्र असल्याकारणानें—भास्करपंत आणि तिमाजीपंत हे त्या कचेरींत लागून, हळूहळू खुद्द यजमानांपर्यंत त्यांचा प्रवेश झाला. भास्करपंत लिहिणारे चांगले असून, मोठे मेहनती होते. तेणेंकरून मुजूमदारांची मर्जी त्यांजवर फार बसली, आणि ते त्यांस आपणांजवळ नित्य ठेवून घेऊन विशेष अगत्याचें कामकाज सांगूं लागले. तिमाजीपंत हे आपल्या वडिलांच्या हाताखालीं काम करीत असत. तेही आपल्या वडिलांप्रमाणेंच हुशार, मेहनती आणि मनधरणीचे असल्याच्या योगानें मुजूमदार हे त्यांसही कधींकधी बारीकसारीक काम सांगत असत. असें चाललें असतां, कांही दिवसांनीं भास्करपंतांस देवाज्ञा झाली. तेव्हां, त्यांचें काम, मुजूमदार ह्यांनीं, तिमाजीपंतांस सांगितलें. तें त्यांनीं, आपल्या वडिलांच्या नमुन्यावर, उत्तम रीतीनें चालविलें. त्यांजवर मुजूमदार खूष असत, आणि त्यांच्या शहाणपणाचा लौकिक महाराजांच्या कानापर्यंत गेल्याच्या योगानें तेही त्यांस विचारमसलतीस बोलावीत असत. असें चाललें असतां, निळो सोमदेव ह्यांस देवाज्ञा झाली; तेव्हां त्यांच्या गादीचे मालक त्यांचे चिरंजीव झाले. ते अगदीं अल्पवयस्क होते. ह्मणून ते केवळ अधिकाराचे धनी राहून, सगळें

कामकाज तिमाजीपंतांचे हातून चालूं लागलें. तें महाराजांस आवडूं लागलें. तेव्हां, तसेंच काम पुढें चालविण्याविषयीं आणि यजमानांस संभाळण्याविषयीं त्यांस महाराजांनीं सांगितलें. तेणेंकरून, तिमाजीपंत हेच स्वतः मुजूमदार झाल्यासारखे झाले. येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही कीं, कामाची वाकबगारी ही बापाच्या अनुकरणानें मुलास लवकर आणि सहज येते. आणि, मुलगा विशेष हुशार असला ह्मणजे ती आपोआप वृद्धि पावते. ह्याचीं उदाहरणें अगदीं सामान्य प्रतीच्या लोकांतही अनेक दृष्टीस पडतात. तेव्हां बापाचें काम मुलास सांगायाचें, अशी जी वहिवाट स्वराज्यांत होती, ती ह्मणजे अगदीं असंबद्ध होती, असें ह्मणतां येत नाहीं. नुसत्या मुलाच्या नात्यानें बापाचें काम त्यावर सोंपवायाचें, हें बरें नाहीं. पण, मुलाचें नातें आहे, आणि गुण बापाच्या इतके आहेत, किंवा थोडे अधिक आहेत, असें असल्यास कामें वंशपरंपरेनें सांगण्यांत कांहीं हानि व्हावयाची नाहीं. आणखी असा जर परिपाठ असला, तर, वडिलांच्या योग्यते इतकी आपली योग्यता करण्याविषयीं मुलांस एके प्रकारें उत्तेजन येतें, आणि त्याच्या योगानें राष्ट्रांत विद्या आणि सद्गुण ह्यांची वृद्धि होते. पण ही दृष्टि स्वराज्यांत मात्र राहावयाची. परकीय राज्यांत हिचें नांव घ्यावयास नको. असो.

मुजूमदारीचें काम तिमाजीपंतांनीं चालविलें, तें श्रीमंत छत्रपतींस पसंत पडलें. एवढेंच केवळ नव्हे. तर, त्या वेळीं ज्या काय मसलती झाल्या, त्या मसलतींत, आणि ज्या काय लढाया झाल्या त्या लढायांत, तिमाजीपंत त्यांस फार उपयोगीं पडले. ते कसे, त्या सगळया गोष्टींची माहिती उपलब्ध नाहीं, ह्याचें वाईट वाटतें. तरी, कार्यावरून कारणाविषयीं जर तर्क बसवावयाचा आहे, तर, श्रीमंत छत्रपति, त्यांजवर जे इतके संतुष्ट झाले होते, ते कांहीं तरी तशाच मोठ्या कामगिरीवरून संतुष्ट झाले असले पाहिजेत, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. ह्या संतुष्टीचें फल तिमाजीपंतांस फारच मोठें मिळालें. तिमाजीपंतांच्या उद्योगानें त्यांच्या कुलाच्या उन्नतीस आरंभ झाला. छत्रपतींनीं त्यांस मोठी देणगी दिली. तिचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

१. पालखी जरीदार.

१. चौरी, सोन्याच्या दांडीची.

१. सोन्याची छडी, भालदाराची.

१. अबदागिरी.

१. छत्री, लाल रंगाची.

१. हत्ती.

१. घोडा.

१. तलवार.

१. ढाल.

१. पागा, घोडे सुमारें ५०, डंका निशाणासह.

१. मोत्यांची कंठी, शिरपेंच, किनखापी वस्त्रें, शालजोडी, पागोटें वगैरे सात.

१. बंदूक.

१. भाला, वेलबुट्टीचा.

१. हातांतील पंजे, सोनेरी कामाचे.

१. कलगी पागोट्यावर.

१. झगेदार आंगरखा.

१. सांडणी झूलदार.

ह्या इतक्या वस्तु देऊनच छत्रपति राहिले नाहींत. तर ह्या वस्तूंसारखा त्यांचा इतमाम बरोबर चालला पाहिजे, ह्मणून त्याकरितां तिमाजीपंतांस दरसाल बावीस हजार रुपयांची रोख नेमणूक करून दिली. ही गोष्ट, खरोखर मोठ्या शहाणपणाची आहे. ह्यांत वचनाचा किंवा कृतीचा अभिमान व्यक्त होतो. ज्यास आपण मोटें ह्मटलें, त्याचें मोठेपण निरंतर कायम राहावें, त्यांत व्यत्यय येऊं नये, असा अभिमान देणगी देणारांस पाहिजे. त्याच्या योगानें देणगी देणारांच्या औदार्यास मोठी शोभा येते.

ही देणगी कांहीं साधारण नव्हे. राजा संतुष्ट झाला ह्मणजे त्यापासून माणसाला काय मिळतें, ह्याची कल्पना

ह्यावरून सहज होण्यासारखी आहे. तरी पुनः येथें हें सांगणें आवश्यक आहे कीं, ह्यास स्वराज्य पाहिजे. राजा परका आणि प्रजा परकी, असें असलें, आणि प्रजेनें जरी केवढा पराक्रम केला, तरी त्याचें कौतुक व्हावयाचें नाहीं, आणि त्याबद्दल अशी देणगीही मिळावयाची नाही. ह्याचा अनुभव पुष्कळ आहे. ह्मणून त्याविषयीं विशेष लिहिण्याचें प्रयोजन दिसत नाही.

ह्या प्रकारेंकरून तिमाजीपंतांचें प्रस्थ वाढलें. छत्रपतींच्या दरबारांत त्यांस मोठा मान मिळूं लागला. किंबहुना त्यांच्या मसलतीशिवाय तेथें पान हालेनासें झालें. तेव्हां, एके दिवशीं दरबारामध्यें काम चाललें असतां, त्यांजकडे पाहून छत्रपति ह्मणाले कीं, "लढाईच्या कामांत तुह्मीं आमची फार साह्यता केली आहे. आणखी सगळे सरकारी कागद तुमच्या हातून तयार होऊन पुष्कळ राजेरजवाड्यांचें काम तुमच्या हातीं आहे, ह्यास्तव, आजपासून तुह्मांस, निरंतर वंशपरंपरेनें चालण्यासाठीं, **राजवाडे** हा किताब दिला आहे." त्या वेळापासून तिमाजीपंतांस छत्रपति स्वतः राजवाडे ह्मणून हाक मारूं लागले. तेव्हां अर्थात सर्व लोक त्यांस तसेंच ह्मणूं लागले. ह्या प्रकारेंकरून, तिमाजीपंतांचें जोशी हें आडनांव जाऊन त्याच्या जागीं **राजवाडे** हें आडनांव चालूं लागलें. हा किताब सांप्रत विश्वनाथ हरि ह्यांच्या

वंशांत मात्र चालू आहे. इतरांच्या वंशांत चालू नाहीं.

आतां राजवाड्यांचा आणि पेशव्यांचा संबंध कसा जडला, तें थोडें सांगितलें पाहिजे. त्यास थोडा मागचा इतिहास पाहिला पाहिजे. श्रीछत्रपति शिवाजी महाराजांनीं पेशवाईचें काम प्रथमतः शामराजपंतांस सांगितलें; तें त्यांजकडून नीटसें चालेना. ह्मणून तें काम मोरोपंत पिंगळे ह्यांजकडे दिलें. तें शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीपर्यंत पिंगळ्यांच्या घराण्यांत सुरळीत चाललें. परंतु, ह्या कारकीर्दीत बंदोबस्ताची ढिलाई झाल्यामुळें मोंगल लोक राज्यास बराच उपद्रव देऊं लागले. त्यांत, मोंगलांच्या आश्रयानें शिरजोर झालेले खटावचे राजे कृष्णराव हे फारच चढले. त्यांनीं बंड उभारलें. तें मोडण्याकरितां श्रीछत्रपतींनीं, बरोबर सैन्य देऊन, पेशवे बहिरोपंत पिगळे ह्यांस त्यांजवर पाठविलें. त्यांचें खटावकरांपुढें कांहीं चाललें नाहीं. खटावकरांनीं त्यांचा पराभव केला. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां पिंगळ्यांवर त्यांची इतराजी झाली. पिगळे हे त्यांस अगदीं नामर्द वाटले. ह्मणून पेशवाईचें काम त्यांजकडून काढून, तें बाळाजी विश्वनाथ भट ह्यांस दिलें. ह्याविषयीं पेशव्यांच्या बखरींत असें लिहिलें आहे कीं, "महाराज राज्य करूं लाग-त्यानंतर एका वर्षानें बहिरोपंत पिंगळे ह्यांजकडे लोहान किल्ला होता तो पिंगळे लोहगडास असतां कान्होजी आंग्रे

ह्यांनीं घेतला. हें वर्तमान सातान्यास समजलें. ते वेळीं पिंगळे ह्यांजवर इतराजी करून पेशवाई त्यांजकडील दूर करून दुसऱ्यास सांगावी हा विचार करीत असतां, बाळाजी विश्वनाथ हे खानदेशापासून महाराज सातान्यास येत तों पावेतों महाराजांचे स्वारीबरोबरच होते. ते कांहीं मसलतींच्या उपयोगीं पडले होते, हें महाराजांच्या मनांत येऊन व बाळाजी विश्वनाथ शाहाणे, कर्ते असें पाहून, त्यांस महाराजांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. शके १६३५ विजयनाम संवत्सरे सन आर्बा अश्शर मयां व अल्लफ ह्या सालीं पिंगळे ह्यांची पेशवाई काढून, बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस सांगितली."

ह्याप्रमाणें बाळाजी विश्वनाथ ह्यांस पेशवाई मिळाल्यावर त्यांनीं आपल्या कर्तबगारीनें राज्यांत आपली मोठी छाप बसविली, आणि ह्यांच्या हुकुमाशिवाय पान देखील हालेनासें झालें. एवढेंच केवळ नव्हे, तर, राजकारण करून सय्यद बंधूंच्या साह्यानें, दिल्लीच्या बादशाहापासून, शाहू महाराजांस सरदेशमुखी बाबती व मोकाशे हे हक्क मिळवून दिले. हें पाहून, शाहू महाराजांनीं बाळाजी विश्वनाथांस असें सांगितलें कीं, तुह्मीं नेहमीं पुणें येथें राहून राज्याचें काम चालवावें, आणि प्रसंगवशात् कांहीं विचारावयाचें असल्यास सातान्यास यावें ह्मणजे झालें. एवढी पडल्या फळाची आज्ञा झाल्यावर बाळाजी विश्वनाथ राज्याचें काम करण्याकरितां

पुण्यास येऊन राहिले. आणि त्यांच्या बरोबरच, महाराजांच्या आज्ञेवरून, फडणीस, मुजूमदार, मुनीम, राजवाडे इत्यादि सगळी मंडळी दरबारी कामाकरितां पुण्यास आली. आणि अशा प्रकारेंकरून राज्याचें सगळें काम पेशवे पुण्यास करूं लागले. तें अगदीं सुयंत्र चाललें. त्यांत तिळमात्र व्यत्यय आला नाहीं. कां कीं, दरबारी काम उत्तम प्रकारें इमानेंइतबारें करून पेशव्यांस प्रसन्न ठेवावें, असा हुकूम महाराजांनीं इतर कामदारांस केला होता; आणि ते त्याप्रमाणें एकनिष्ठपणें वागत होते.

हिंदुस्थानांत ज्या ज्या संस्थानांवर मराठ्यांचा अमल असे, त्या त्या संस्थानांत, शाहूमहाराजांच्या आज्ञेनें, फडणिसांच्या व मुजूमदारांच्या असाम्या नेमलेल्या असत. त्यांत कमज्यास्त करावयाचें झाल्यास पेशव्यांच्या हुकुमानें होत असे. त्या असाम्यांची परंपरा अद्यापपर्यंत कोणत्या तरी रूपानें चालली आहे. आणखी पेशव्यांच्या दरबारीं फडणिसांचें आणि मुजूमदारांचें माहात्म्य फार मोठें होतें. तें असें कीं, मुलखांतले अधिकारी आपापल्या कामांचा हिशेब द्यावयास येत, तेव्हां, त्या हिशेबांवर, तपासणी होऊन, आधीं फडणीस आणि मुजूमदार ह्यांची मखलाशी झाल्यावांचून त्या कागदांस पेशवे हात लावीत नसत. ह्या मखलाशीबद्दल फडणीस आणि मुजूमदार ह्यांची बाब

घेत असत. तिचें उत्पन्न दरसाल एक लाख रुपयांचें होतें. तें निमेनिम फडणीस आणि मुजूमदार हे वांटून घेत असत. हें सगळें सरकारच्या आज्ञेनें होत असे. ह्यांतल्या मुजूमदारांच्या उत्पन्नाच्या दोन वांटण्या होत असत. एक मुजूमदारांस मिळे, आणि एक राजवाड्यांस मिळे. मुजूमदारांस वांटणी मिळे, ती केवळ त्यांच्या मानाकरितां मिळे. बाकी सगळें कामकाज राजवाडे करीत असत. मुजूमदार साताऱ्यास महाराजांकडे वर्षांतून क्वचित् पांच चार वेळ जात असत. परंतु राजवाड्यांस वारंवार जावें लागत असे. कां कीं, ते सगळें काम करीत असत. आणि त्यामुळें संस्थानिकांमध्यें, मुजूमदारांपेक्षां राजवाड्यांचें वजन फार असे. कारणपरत्वें सनदा दोन प्रकारच्या कराव्या लागत. एक सनद पेशवेसाहेबांची व तशीच दुसरी सनद शाहूमहाराजांची. हें काम राजवाड्यांकडे असे. त्यामुळें त्यांस शाहूमहाराजांशीं विशेष संबंध ठेवावा लागे. आणि तेणेंकरून ह्यांचें वजन फार असे.

ह्या तिमाजीपंत राजवाड्यांस मुलगे दोन होते; रामराव आणि बळवंतराव. ह्यांपैकीं रामराव ह्यांस तिमाजीपंतांनीं नेहमीं कामाकाजांत आपणांबरोबर घेऊन चांगलें तरबेज केलें. आणि ते बहुतेक काम त्यांजकडून करवूं लागले. पेशव्यांच्या समोर काम करणें, किंवा प्रसंगीं महाराजांकडे

साताऱ्यास जाणें हेंही त्यांच्या आंगावर टाकावें. अशा प्रकारें रामराव हे कामांत चांगल्या प्रकारें प्रवीण झाल्यावर, तिमाजीपंत हे फार वृद्ध आणि अशक्त झाल्यामुळें, नरसिंगपुरास जाऊन राहिले. तेथें ते आपला बहुतेक सगळा वेळ देवदेव करण्यांत घालवीत असत. ब्राह्मणसंतर्पण, दानधर्म, इत्यादिकांत ते मग्न असत. हें क्षेत्र नीरा आणि भीमा ह्या नद्यांच्या संगमाजवळ आहे. येथें लक्ष्मीनरसिंहाचें भव्य मंदिर आहे. हें फार पुरातन आहे. ह्याचें वर्णन पद्मपुराणांत आणि स्कंदपुराणांत फार केलें आहे. तेथें तिमाजीपंतांनीं देह ठेविला.

रामराव तिमाजी ह्यांनीं आपलें पिढीजाद काम फार चांगल्या रीतीनें चालविलें. आणखी, ते मोठे शूर आणि मुत्सद्दी होते. ते लढाईच्या कामांत आणि राजकारणांत फार उपयोगीं पडत असत. तेणेंकरून छत्रपति महाराजांची आणि पेशवे साहेबांची त्यांजवर फार मर्जी असे. बळवंतराव हे घरकाम पाहात असत. उभयतां बंधूचें फार सख्य असे. निवें येथील घराच्या संबंधानें भाईबंदांचे तंटे लागले. ह्मणून रामरावांनीं, निव्यापासून दोन कोसांवर देवरूख ह्मणून एक गांव आहे, तेथें जमीन घेऊन चांगलें मोठें घर बांधिलें. बळवंतरावांचे चिरंजीव बाबूराव हे रामरावांजवळ असत. त्यांस दरबारची माहिती पुष्कळ झाली होती. रामराव

कामावर असतां त्यांनीं अनेक पेशवे पाहिले. हे रामराव आणि हे बाबूराव खर्ड्योच्या इ० स० १७९५ च्या लढाईंत होते; ह्या प्रसंगीं मराठ्यांचें लष्कर १४०००० होतें. आणि त्याचें आधिपत्य परशुरामपंतभाऊ पटवर्धन ह्यांजकडे होतें. त्या प्रसंगीं मराठ्यांस जें यश मिळालें, त्यांत हे वांटेकरी असलेच पाहिजेत. पण त्याविषयीं इतिहास सांपडत नाही.

ही खर्ड्योची लढाई झाल्यावर निजामसरकारचे दिवाण मशीरउल्मुलुख ह्यांस पेशव्यांकडे धरून आणून कैदेंत ठेविलें होतें. कां कीं, लढाईच्या आधीं भर दरबारामध्यें, मूर्खपणाची पुष्कळ वाचाळता करून ह्यांनीं मराठ्यांची अतिशयित निंदा केली होती, हें त्यांस कळलें होतें. त्या मशीरउल्मुलुखांच्या तैनातीकडे दोन गृहस्थ होते. एक रघूत्तमराव, हे निजामाकडचे होते, आणि दुसरे बाबूराव हे मराठ्यांकडचे होते. पुढें मशीरउल्मुलुखांस पेशव्यांनीं सोडून दिलें. तेव्हां, त्यांस बाबूरावांच्या मोठेपणाच्या वर्तणुकीचें फार नवल वाटून, आणि त्यांचे उपकार फेडण्याची इच्छा त्यांस होऊन, त्यांनीं त्यांस पेशवेसरकारापासून मागून घेतलें. आणि त्यांची पुष्कळ शिफारस करून निजामसरकाराकडून बेदरची सुभेदारी त्यांस देवविली. तेव्हां ५००० फौज आणि २५ तोफा इतकें सैन्य त्यांच्या हाताखालीं आलें. आणि शिवाय त्यांस मोठा लवाजमा मिळाला. त्यांस वर्षांतून

आठ महिने मोहिमीवर फिरायाचें असे, आणि चार महिने ठाणेबंद रहायाचें असे. त्यांनीं आपली कामगिरी उत्तम रीतीनें बजावून, मशीरउल्मुलुख आणि निजामसरकार ह्यांस खूष केलें. शिवाय, ह्यांनीं कितीएक लहान मोठ्या लढाया मारल्या होत्या. त्यामुळें ह्यांच्या आंगावर तरवारीचे वार कितीएक होते. ह्या त्यांच्या पराक्रमांचा इतिहास उपलब्ध नाहीं, ह्याचें फार वाईट वाटतें. असो.

रामराव ह्यांस चार मुलगे होते; दिनकरपंत, गंगाधरपंत, विनायकपंत, आणि भास्करपंत. ह्यांतले दोघे धाकटे बंधु घरीं असत. आणखी वडील दोघांस रामरावांनीं दरबारांतलें कामकाज शिकवून तयार केलें होतें. दिनकरपंत ह्यांस आपलें राजवाड्यांच्या हुद्याचें काम शिकविलें होतें, आणि गंगाधरपंत ह्यांस तोफखान्याचें काम शिकविलें होतें. रामराव वृद्धापकाळामुळें थकले, तेव्हां त्यांनीं आपलें पिढीजाद काम दिनकरपंतांच्या स्वाधीन केलें, आणि आपण वांईक्षेत्रीं जाऊन, तेथें कांहीं महिने दानधर्म वगैरे करून, शेवटीं देह ठेविला.

दिनकरपंत आपल्या कामांत फार हुषार होते. त्यांनीं आपल्या वडिलांच्या हाताखालीं व त्यांच्या पश्चात् मिळून एकंदर सुमारें तीस वर्षें राजवाडेपणाचें काम केलें. त्यांच्या इमानांत कधींही अंतर पडलें नाहीं. परंतु, पेशवाईची घडी

सगळी बिघडत चालली. आपसांत चुरशी लागल्या. त्यामुळें मुजूमदारांचें व राजवाड्यांचें उत्पन्न कमी झालें. पहिली तऱ्हा कांहीं राहिली नाहीं. पेशवेसरकार देतील तें घ्यावें आणि सांगतील तें काम करावें, असा वेळ आला. पुढें हरिपंत तात्या फडके सेनाधिपति झाले. त्यांच्या हाताखालीं तुह्मीं लढाईस जावें, असा हुकूम दिनकरपंत राजवाडे ह्यांस झाला. त्याप्रमाणें ते जाऊं लागले. ह्या दिनकरपंतांस दोन मुलगे होते; बळवंतराव आणि राघोपंत. ह्यांतले राघोपंत हे बेदरास बाबूरावांकडे असत. आणि बळवंतराव हे वडिलांपाशींच राहून कामकाज शिकत असत; तें त्यांस चांगलें येऊं लागलें. दिनकरपंत खानदेशांत हरिपंत फडक्यांसमागमें लढाईस गेले होते. ते पुढें काशीक्षेत्रीं येऊन तेथें मरण पावले. तेव्हां त्यांनीं दानधर्म पुष्कळ केला.

दिनकरपंतांच्या पश्चात् बळवंतराव हे त्यांचें काम बाजीरावसाहेब पेशव्यांच्या दरबारीं चालवूं लागले. तेव्हां तर पेशवाईंत अतिशय अंधाधुंदी होती. विचार आणि ऐक्य हीं तर जशीं अगदीं निघून गेलीं होतीं. आणि चोहींकडे अव्यवस्था, बेपरवाई, मत्सर, द्वेष, फितूर, ह्यांचा सुकाळ झाला होता. तेणेंकरून मुजूमदारांचें आणि इतर सर्वांचें उत्पन्न कमी कमी होत गेलें. कोणते वेळेस काय होईल ह्याचा नेम नाहीं असें वाटूं लागलें. आणखी शेवटीं,

राज्यांत बखेडा माजून, फितूर होऊन, आणि इंग्लिशांच्या व मराठ्यांच्या लढाया होऊन, पेशवाई बुडाली. त्याबरोबर पेशव्यांच्या दरबारची सरदार मंडळीही बुडाली. ह्या गोष्टी अत्यंत दुःखकारक आहेत. त्या सगळ्या सांगायास लागलें तर एक मोठा ग्रंथ होईल, आणखी त्या गोष्टींचें वर्णन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. ह्मणून त्याविषयीं अगदीं मौन धरून, प्रकृत विषयाच्या संबंधानें एवढेंच सांगतों कीं, बाजीरावसाहेब पेशवाईचा राजीनामा देऊन ब्रह्मावर्तास जाऊन राहिले, त्यांच्याबरोबर बळवंतराव दिनकर राजवाडे हेही ब्रह्मावर्तास गेले. तेथेंच कांहीं दिवसांनीं त्यांस देवाज्ञा झाली. त्यांस दोन मुलगे होते; केशवराव आणि लक्ष्मणराव. ह्यांपैकीं लक्ष्मणराव हे यात्रेकरू होऊन कोणीकडे गेले ह्याचा पत्ता लागला नाहीं. केशवराव हे घरीं होते. त्यांचेंही कुटुंब वारल्यामुळें ते वैराग्यशील होऊन, आपला मुलगा विनायकराव ह्यास राघो दिनकर हे बेदरास होते त्यांच्या स्वाधीन करून, आपण यात्रा करीत राहिले. त्यांच्या मुलाचा प्रतिपाळ राघो दिनकर ह्यांनीं केला.

राघो दिनकर हे बेदरास बाबूरावांजवळ ह्मणजे आपल्या काकांजवळ असतां, त्यांच्या बरोबर कधीं कधीं मोहिमीस जात असत. त्यांच्या आंगावरही कितीएक तरवारीचे वार होते. त्यांस बाबूरावांनीं पेशकारीचें काम शिकविलें होतें.

परंतु, बाबूराव निवर्तल्यावर बेदूरास त्यांचें चांगलेंसें चालेना, आणि प्रपंचाची अडचण पडूं लागली. ह्मणून ते पुण्यास आले. तेथें पेशवाई नाहींशी होऊन जिकडे तिकडे इंग्रजी झाली होती. पूर्वीचे सरदार कोणी राहिले नव्हते. जे कोणी उगाच जीव धरून होते, त्यांस दुसऱ्यास आश्रय देण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. अशा अवस्थेंत राघोपंत पुण्यांत आले. तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. पण करतात काय? सुज्ञ पुरुष न घाबरतां संकटसमय काढीत असतात. तरी, जेथें मोत्यें वेंचिलीं, तेथें गोंवऱ्या वेंचावयाच्या नाहींत, हा अभिमान—अगदीं योग्य अभिमान—तेजस्वी पुरुषांस शोभण्यासारखा अभिमान—मनांत धरून, त्यांनीं काशीयात्रेस जाण्याचा निश्चय केला, आणि तो आपल्या परिचित मंडळीस कळविला. त्यांत विठ्ठल शिवदेव विंचूरकरांचे पोतनीस यमाजी नारायण ह्यांचा त्यांचा फार घरोबा होता; त्यांस ही गोष्ट ऐकून फार वाईट वाटलें. आणि त्यांनीं त्यांस आधीं कांही दिवस आपल्या येथें ठेवून घेतलें. पुढें पोतनिसांनीं ही हकीकत विंचूरकरांच्या कानावर घातली. तेव्हां त्यांनीं असें कळविलें कीं, काशीयात्रेस जाण्याच्या आधीं राघोपंतांनीं आह्मांस विंचूर येथें येऊन भेटावें. त्याप्रमाणें ते तेथें गेले. तेथें त्यांनीं त्यांचा फार चांगला आदरसत्कार केला. आणि त्यांस यथाशक्ति साह्य करायाचें मनांत

आणिलें. आणि असें सांगितलें कीं, लष्कर ग्वालेर येथें शिंदे-सरकाराकडे आमचे कांहीं जाहागीर गांव आहेत, त्यांचीं बरींच कामें व्हावयाचीं आहेत, तीं तुह्मीं पाहावीं, आणि तेथेंच रहावें; आणखी, फावल्या वेळीं काशीयात्रा करून यावें. हा विचार राघोपंतांस पसंत पडला. आणि त्याप्रमाणें त्यांचें तिकडे जाणें ठरलें. तें काम करण्यास त्यांस कोणत्याही प्रकारें अवघड पडूं नये, ह्मणून, मुंबईचे गव्हरनर मालकम साहेब ह्यांजकडून, ग्वालेरचे रेसिडेंट व इंडियासरकारचे सेक्रेटरी ह्यांस पत्रें घेऊन, तीं राघोपंतांपाशीं दिलीं, आणि तिकडे जाण्याची इतर सगळी तयारी करून दिली. त्या पत्रांत असें लिहिवलें होतें कीं, राघोपंत राजवाडे हे विंचूरकरांचे सर्व कामांत मुखत्यार व वकील आहेत; ह्यांस त्यांच्या कामांत जी मदत लागेल ती अवश्य अवश्य द्यावी. अशा तयारीनें राघोपंत राजवाडे विंचुराहून निघून ग्वालेरीकडे चालते झाले.

त्या वेळीं विंचुराहून ग्वालेरीस जाणें हें आतांच्यासारखें सोपें नव्हतें. एकट्या दुकट्याची प्रवास करण्याची सोय मुळींच नसे. शेंदोनशें किंवा निदान पांचपन्नास मंडळीचा मेळा जमावा, तेव्हां तिकडचा प्रवास करायास निघावें, असें असे. तशा सवडीनें राघोपंत राजवाडे हे मजला करीत करीत इंदुरास येऊन पोहोंचले. तेथें कोणी त्रिंबक

बल्लाळ ह्मणून एक संभावित गृहस्थ होते. त्यांनीं राघोपंतांस आपले घरीं ठेवून घेऊन त्यांचा चांगला आदरसत्कार केला, आणि त्यांची सगळी हकीकत विचारून घेऊन, त्यांच्या पुढच्या कामांविषयीं त्यांस कांहीं सूचनाही केल्या.

हे राघोपंत इंदुरास होते, तोंच तिकडे ग्वाल्हेरीस महाराज दौलतराव शिंदे तारीख २१ मार्च १८२७ रोजीं मरण पावले. तेथल्या प्रसंगाचें वर्णन ग्वालेरचे रेसिडेंट मेझर-स्टुअर्ट ह्यांनीं केलें आहे. त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, "महाराज तक्याशीं टेंकून पलंगावर कलंडून बसले होते. आणि पाठीमागें पडद्याआड बायजाबाई, रखमाबाई, व बाळाबाई ह्या बसलेल्या होत्या.····मी त्यांजवळ जाऊन आपल्या हातांत त्यांचा हात धरिला, आणि ते काय ह्मणतात तें ऐकूं लागलों.···· ते बोलले कीं, तुह्मांस जसें योग्य दिसेल तसें तुह्मीं करावें.···· ह्यानंतर बहुत वेळ उगाच राहिले. महाराज पुनः बोलायास शक्तिमान होतपर्यंत मी दुसऱ्या जागेंत जातों असें ह्मटलें.····मी बाहेर येऊन एक तास झाला नाहीं इतक्यांत बायकांची आरोळी ऐकूं आली. तेव्हां प्राण गेला असें समजलें.····त्यापुढें जो देखावा घडून आला, तो ठीक रीतीनें वर्णन करणें कठिण आहे. बायकांचा आक्रोश व पुरुषांचा शोक तसाच गोंगाट आणि गवगवा अवर्णनीय होते."

महाराज दौलतराव शिंद्यांच्या मागें दत्तक पुत्र महाराज जनकोजीराव ह्यांस गादीवर बसविलें. आणि बायजाबाईसाहेब सगळ्या राज्याचें काम पाहूं लागल्या. असें चाललें असतां राघोपंत राजवाडे हे ग्वाल्हेरीस आले, आणि, तेथें विंचूरकरांच्या वाड्यांत उतरले. त्यापूर्वींच बाइजाबाईसाहेबांनीं रावजी त्रिंबक ह्यांस इंदुराहून आणून आपले हाताखालीं कारभारी केलें होतें. त्यांच्या द्वारें राघोपंत ह्यांचें वजन शिंद्यांच्या दरबारांत बरें पडलें, आणि त्यांच्या कामाची तजवीज लवकर लागेल, अशीं लक्षणें दिसूं लागलीं. रेसिडेंटसाहेबांची भेट झाली. त्यांस पत्र प्रविष्ट केलें. त्यांनींही साह्य देण्याचें कबूल केलें. कांहीं दिवसांनीं नारायण यमाजी पोतनीस हे विंचूरकरांच्याच कामाकरितां तेथें आले. ह्यांचे वडील यमाजी नारायण हे पूर्वीं लष्करांत होते. पुढें ते काशीक्षेत्रीं गेले आणि तेथें त्यांनीं काळभैरवाचें देवालय बांधिलें. तें फार चांगलें आणि मजबूत आहे.

नारायण यमाजी पोतनीस आणि राघोपंत राजवाडे ह्यांनीं विंचूरकरांच्या कामाच्या संबंधानें पुष्कळ खटपट केली. परंतु, नरसिंह खंडेराव विंचूरकर ह्यांनीं आपल्या गांवांची वहिवाट करण्याकरितां, पागेसह शिंद्यांच्या तैनातीस राहण्याकरितां, आणि वकिली करण्याकरितां, गणेश राजाराम ह्मणून कोणी एक गृहस्थ पाठविले होते, त्यांच्या

अव्यवस्थित वागण्यानें आणि गाफीलगिरीनें तें काम पूर्वीच निसटून चुकल्यामुळें त्यांचा उपाय चालेनासा झाला. त्यांचे गांवबीव सगळे गेले होते. फक्त शिवाजी विठ्ठल ह्यांनीं बांधलेलें गणेशमंदिर तेवढें मात्र काय तें राहिलें होतें. ह्याशिवाय दुसरें राघो दिनकर ह्यांजकडे कांहीं एक काम जरी नव्हतें, तरी त्यांचा व नारायण यमाजी ह्यांचा लौकिक फार मोठा होता. त्याच्या योगानें दरबारांत ह्यांचें वजन फार वाढत गेलें. आणखी त्यांत बाइजाबाईसाहेबांचें आणि महाराज जनकोजीरावांचें पटेनासें होऊन, इंग्लिश सरकारच्या मध्यस्थीनें, राज्याच्या सगळ्या कारभाराची मुखत्यारी महाराज जनकोजीराव ह्यांस मिळाली. त्यांनीं पहिले सगळे कामगार दूर करून कृष्णराव मामा, संभाजी आंग्रे, रामराव फाळके, दादा खासगीवाले, मुल्लाजी दुकानदार, व उदाजी खडके ह्यांजकडे राज्यांतील मोठमोठीं कामें सोंपिलीं. ह्या मंडळीचें आणि राघो दिनकर राजवाडे ह्यांचें चांगलें होतें. आणखी, हे राजवाडे कोणी चांगले कर्ते पुरुष आहेत, असें त्यांस वाटत होतें. त्यांनीं त्यांस प्रथम सोपुरचा मामला सांगितला. अशा प्रकारें राघो दिनकर राजवाडे हे शिंदेसरकारचे नोकर झाले. येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, त्या वेळीं शिंदेशाहीमध्यें मामला हा अधिकार फार मोठा होता. दिवाणी, फौजदारी सगळे

अधिकार त्याजकडे असत. आणि सगळ्या सुभ्याची जबाबदारी त्याच्या माथीं असे. त्यामुळें सगळ्या प्रजाजनांस सुभा हाच काय तो मोठा अधिकारी वाटे. आणि सर्व प्रकारचे अधिकार त्याच्या हातीं असल्यामुळें लोक त्यास फार भजत असत. राघोबादादा इमानेंइतबारें सरकारी काम करीत. तरी त्यांतच त्यांची दृष्टि परोपकाराकडे फार असे. त्यांनीं बांधलेली धर्मशाळा अद्याप सोपुरास आहे. आणि तींत मुरलीमनोहराचें मंदिर त्यांनीं बांधिलें आहे, आणि त्या देवाच्या पूजेपुरतें उत्पन्न करून ठेविलें आहे; तें यथास्थित चाललें आहे. ह्यांचे पुतण्ये वासुदेव रामचंद्र हे ह्यांच्यापाशीं येऊन लष्करांत राहिले. ते पुढें वकिलीचें काम करूं लागले.

ह्यानंतर राघोबादादांचें फार सुरळीत चाललें. तितक्यांत त्यांनीं काशीयात्राही करून घेतली. आणखी, ह्या सगळ्या अवकाशांत, अनेक प्रकारचीं सरकारचीं कामें करून दरबारांत आपलें वजन वाढविलें. इतक्यांत महाराज जनकोजीराव शिंदे हे इ० स० १८४३ च्या जानेवारी महिन्याच्या ७ व्या तारखेस मरण पावले, आणि त्याच्या दुसरे दिवशीं त्यांच्या राणी ताराबाईसाहेब ह्यांच्या मांडीवर दत्तक मुलगा देऊन, त्यास महाराज जयाजीराव असें नांव देऊन, कारभारी मंडळीनें राज्यकारभार चालविला. परंतु मामा-

साहेब आणि दादा खासगीवाले, ह्यांचें पटेनासें होऊन दरबारांत वैषम्य आलें, आणि इंग्लिशसरकाराचें आणि शिंदेसरकाराचें वांकडें येऊन, उभयपक्षांच्या लढाया महाराजपुर, पन्यार इत्यादि ठिकाणीं झाल्या. त्यांत "ह्या दोन लढाया मिळून इंग्रजांकडील सुमारें १०९४ लोक मेले, व जखमी झाले. त्यांपैकीं सरदार व साहेबलोक ७० पेक्षां जास्त पडले. व शिंद्यांकडील मेले व जखमी झाले मिळून १८३६."

ह्या लढायांमध्यें राघोबादादा, त्यांचे चिरंजीव दिनकरराव, व वासुदेव रामचंद्र हे रामराव बाबासाहेब फाळके ह्यांच्या बरोबर होते. ह्यांपैकीं राघोबादादांस एक जखम झाली होती. ह्या प्रकरणांत ह्या सगळ्या मंडळीस फार कष्ट पडले. परंतु, पुढें रामराव बाबासाहेब फाळके हेच मुख्य कारभारी झाल्यावर, त्यांनीं भाऊसाहेब पोतनीस ह्यांस झांशीहून बोलावून आणून पागा, पालखी वगैरे दिली, आणि दोन हजारांचा गांव झांशी इलाख्यांत इनाम दिला, आणि राघो दिनकर ह्यांस तवरघारचा मामला सांगितला. ह्या वेळीं दिनकरराव रघुनाथ हे पोतनीस ह्यांच्या हाताखालीं पूर्वीप्रमाणें काम करूं लागले.

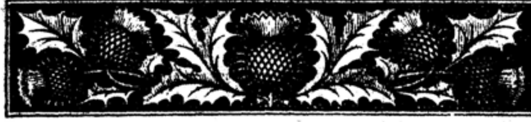
अशा प्रकारें सगळी व्यवस्था लागल्यावर राघोबादादांनीं आपल्या कोंकणच्या घराची चांगली व्यवस्था केली; आणखी आपल्या आप्तजनांच्या पुष्कळ सोई लावून दिल्या. नंतर,

दिवसेंदिवस अशक्तता अधिक वाटूं लागल्याकारणानें ते, मागें व्यवस्था कशी चालवायाची तें मंडळीस सांगून, आपल्या परिवारासहवर्तमान, यमुनातीरीं वटेश्वर ह्मणून एक क्षेत्र आहे, तेथें जाऊन राहिले. हें क्षेत्र मथुरामंडळांत श्रेष्ठ आहे. आणि ह्याचें मोठें माहात्म्य श्रीव्यासांनीं स्कंधपुराणांत फार वर्णिलें आहे. तेथें त्यांनीं दानधर्म पुष्कळ केला, आणि संवत १९०५ च्या ज्येष्ठ शुद्ध एकादशीस त्यांस तेथेंच देवाज्ञा झाली. ह्या सुमारास त्यांचे वडील चिरंजीव, ह्या चरित्राचे नायक, दिनकरराव हे प्रौढ झाले होते, आणि कामकाजांत मोठे हुषार झाले होते. त्यांस ग्वाल्हेरच्या दरबारानें त्यांच्या वडिलांच्या जागेवर, तवरघारचे सुभे नेमिलें. ह्यांचें साद्यंत वृत्त पुढें यावयाचेंच आहे.

हे राघोबादादा चांगले कर्मनिष्ठ आणि देवभोळे होते. ह्यांस कोणी चिदंबर स्वामी ह्या नांवाच्या सत्पुरुषांनीं प्रसाद ह्मणून सुपारी दिली होती, आणि ती देवांत पूजायास सांगितली होती. ती कितीएक दिवस तशी पुजल्यावर, अर्ध्या सुपारीचा शाळिग्राम झाला होता, असें सांगतात. ती सुपारी ग्वाल्हेरच्या बंडाच्या गडबडींत, बंडवाल्यांनीं कोणीकडे फेंकून दिली, ह्याचा पत्ता नाहीं. असो.

येथें बहुतेक ह्या भागाचा हेतु समाप्त झाला. ह्यावरून रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांच्या पूर्वजांची कांहीं थोडीशी

तरी हकीकत लक्षांत येईल. आमच्या देशाचा इतिहास लिहि-लेला नाहीं, ह्यामुळें अशा थोर पुरुषांच्या चरित्रांतल्या गोष्टी जशा दंतकथादिकांवरून कळतात, तशा त्याहाव्या लागतात, त्यास उपाय नाहीं. तरी ह्या पूर्वजचरित्रावरून एक गोष्ट स्पष्टपणें कळते कीं, ह्यांच्या कुळांतले पुरुष जात्याच मोठे तेजस्वी आणि पराक्रमी होते. आपल्या स्वतःच्या करामतीवर तिमाजीपंतांनीं जो इतमाम मिळविला होता, तो इतमाम मिळवायास, सामान्य सामर्थ्य पुरलें नसतें, हें उघड आहे. त्याप्रमाणेंच ह्या भागांतल्या कथेवरून दुसरें असें कळतें कीं, पेशवाई नाहींशी झाल्याबरोबर, तिच्या आश्रि-तांस अशी कांहीं विपत्ति आली कीं, त्यांस देशत्याग करणें भाग पडलें. हें राज्याच्या इमारतीच्या अशक्तपणाचें एक मोठें प्रमाण आहे. आणखी तिसरें एक तात्पर्य असें लक्षांत ठेवावयाचें कीं, पेशवाई जाऊन तिच्या जागीं इंग्रजी अगदीं परकी सत्ता—स्वत्वाचा लेश नाहीं अशी सत्ता—झाली, ह्मणून आश्रितांस असे देशोधडीस लागण्याचे प्रसंग आले. हीच इंग्रजी न होतां, शिंदेशाही, होळकरशाही, किंवा कदाचित् निजामशाही जरी झाली असती, तरी अशी अवस्था झाली नसती.

भाग तिसरा.

जन्म, बाळपण, तरुणपण आणि अभ्युदय.

अभंग.

ऐसा पुत्र व्हावा गुंडा
त्याचा तिहीं लोकीं झेंडा.

तुकाराम.

जापासून रंकापर्यंत, मनुष्यें ह्मटलीं ह्मणजे सगळीं सारखीं असतात. त्यांच्या देहव्यवहारांत कांहीं एक अंतर नसतें. खाणें, पिणें, आळस, निद्रा, भय, सुख, दुःख, आनंद, खेद इत्यादि भावना, त्यांच्या ठायीं बहुतेक सारख्या असतात. ह्या संबंधानें, प्रथमारंभीं, त्यांत कांहीं एक भेद नसतो. परंतु, पुढें श्रेष्ठत्वाचा किंवा कनिष्ठत्वाचा जो काय भेद पडतो, तो, त्यांच्या बुद्धीवरून आणि करणीवरून पडतो. तो किती पडतो, हें दाखविण्याकरितां कबीरांनीं ह्मटलें आहेः—

दोहोरा.

पशूकी होत पन्हय्या, नरका कछु नहिं होत
जब नर करणी करे तो नरका नारायण होत.

ह्याचीं उदाहरणें इतिहासांत आढळतात, पण तीं फार थोडीं असतात. त्यांतलेंच उदाहरण दिनकररावांचें आहे.

राघोबादादांस मुलगे दोन; दिनकरराव हे पहिल्या कुटुंबाचे, आणि गंगाधरराव हे दुसऱ्या कुटुंबाचे. दिनकरराव ह्यांचें जन्म कसबें देवरूख, तालुके संगमेश्वर, जिल्हा रत्नागिरी येथें संवत १८७६ पौष शुद्ध चतुर्थी, सोमवार, ह्या दिवशीं ह्मणजे इ० स० १८१९ च्या डिसेंबर महिन्याच्या २० व्या तारखेस झालें. आणि गंगाधरराव ह्यांचें जन्म सोपुरास झालें.

दिनकरराव ह्यांच्या बाळपणाच्या गोष्टी फारशा ठाऊक नाहींत. त्यांच्या विद्याभ्यासास आरंभ त्यांच्या वयाच्या पांचव्या वर्षीं झाला. त्याचा जरी तपशील कळलेला नाहीं, तरी, तो विद्याभ्यास ह्मणजे, श्रीगणेशा लिहिणें, उजळणी, आणि फार झालें तर "शुभं करोति कल्याणं" "गोविंदा गोपाळा" इत्यादि पद्यें पाठ करणें, एवढाच काय तो असला पाहिजे. शिवाय, त्यांचें अक्षर लहानपणापासूनच फार चांगलें होतें. ते चांगलें वाटोळें आणि ठळक अक्षर लिहीत असत. त्याचा हुबेहुब मासला हा येथें समोर दाखविला आहे. हें पत्र त्यांनीं महाराजांस लिहिलें होतें. आणखी त्यांची सही तशीच हुबेहूब त्यांच्या चित्राखालीं दिली आहे. ह्या अक्षराकडे पाहिलें ह्मणजे समर्थांनीं

श्री

रावराजे दिनकरराव ह्यांचें स्वदस्तूरचें अक्षर.

दासबोधांत अक्षर लिहिण्याविषयीं जो उपदेश केला आहे, त्याची प्रत्यक्ष मूर्ति ह्यांत दिसते. तों उपदेश असाः—

ओंव्या.

अक्षर मात्र तितुकें नीट, नेमस्त पैस काने नीट
आडव्या मात्रा त्याही नीट, अर्कुलीं वेलांट्या. १.
पहिलें अक्षर जें काढिलें, ग्रंथ संपेतों पाहात गेलें
एक टांकेंचि लिहिलें, ऐसें वाटे. २.
ओळीस ओळ लागेना, अर्कुली मात्रा भेदीना
खालींचे ओळीस स्पर्शेना, अथवा लंबाक्षर. ३.

बालशिक्षणाच्या गोष्टींत सध्यां एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, जान स्टुअर्ट मिल्ल हे तिसऱ्या वर्षापासून ग्रीक शिकूं लागले, आठव्या वर्षापासून मोठमोठे ग्रंथ वाचून त्यांविषयीं वाद करूं लागले; आणि ही सगळी विद्या, ते कोणत्याहीं शाळेंत न जातां, घरच्या घरीं शिकले, आणि विद्वानांनीं वंदावे असे विद्वान् झाले. हें बालशिक्षण मनांत आणिलें ह्मणजे, त्याच्या मानानें दिनकररावांचें शिक्षण कांहींच नाहीं, असें वाटतें. परंतु, हा सगळा प्रकार कालदेशवर्तमानाचा आहे. जान स्टुअर्ट मिल्ल ह्यांस असे श्रेष्ठ विषय संपादण्याचे योग साध्य होते, आणखी त्यांचे वडील जेम्स मिल्ल हे स्वतः मोठे विद्वान् असून, आपल्या चिरंजीवांच्या विद्याभ्यासास अगदीं वाहलेले होते. तेणेंकरून त्यांस चांगलें ज्ञानसंपादन झालें. पण दिन-

कररावांस तसें कांहीं नव्हतें; ह्मणून, त्यांस अशा मोठ्या विषयांचें अध्ययन झालें नाहीं. तथापि, यथाकालोद्भव साधनांनीं त्यांस जें काय प्राप्त झालें, तें, त्यांच्या बुद्धिप्रागल्भ्यानें त्यांची पदवी वाढण्यास फार उपयोगीं पडलें. हीं सगळीं योगफळें आहेत. असो.

हिंदुस्थानांत वडिलांकडे आल्यावर झांशी व लष्कर येथें दिनकररावांचा मराठी भाषेचा बराच अभ्यास झाला. शिवाय ते थोडें संस्कृत आणि फारशी शिकले. आणखी त्यांस, व्रतबंध वगैरे झाल्यावर, ब्रह्मकर्मसंबंधीं बरेंच शिकावें लागलें. कोणत्याही प्रकारचें शिकणें ह्मटलें ह्मणजे त्यास स्मरणशक्ति आणि बुद्धि खर्चावी लागते. आमच्या हिंदु मंडळामध्यें, इतर जातींपेक्षां, ब्राह्मणजातीच्या लोकांस ह्या शिक्षणाचें थोडेंबहुत तरी संपादन करावें लागतें. मुंज झाली ह्मणजे, अगदीं कांहीं ह्मटलें नाहीं तरी, दोन संध्या, पूजा, वैश्वदेव, रुद्र, अथर्वशीर्ष, हीं तरी निदान पंधरा वीस वर्षांपूर्वीं मुलांस ह्मणावींच लागत असत. हें अनादिकालापासून चालत आलें आहे. त्याचा परिणाम आजपर्यंत असा दृश्यमान आहे कीं, ब्राह्मणांच्या मुलांच्या जिव्हेस वळण इतरांच्या जिव्हेपेक्षां अधिक असतें. त्यांचा वाणीसंस्कार चांगला असतो. त्यांची स्मरणशक्ति वाढलेली असते. आणि त्यांस धारणा चांगली असते. आणखी हे गुण पिढ्यानपिढ्या वाढत आल्यामुळेंच

ब्राह्मणांची बुद्धि इतरांच्या बुद्धीपेक्षां अधिक तीव्र झालेली आहे. परंतु, अलीकडे तें सगळें मान बदलत चाललें आहे. कां कीं, त्यांच्या स्मरणशक्तीवर आणि बुद्धीवर सध्यांच्या काळच्या विद्येचे खर्च येऊन बसले आहेत. आणि ते असे आहेत कीं, ते खर्च केल्यावांचून प्रपंच चालवितां यावयाचाच नाहीं. त्यामुळें, सध्यां नुसत्या संध्येवर येऊन ठेपलें आहे. तें कदाचित् कांहीं वर्षांनीं चोवीस नांवांवर जाऊन बसेल, किंवा कदाचित् सगळें ब्राह्मणकर्म एका गायत्रीमंत्रांत येऊन राहील, सांगवत नाहीं. आणखी हें चांगलें होत आहे कीं वाईट होत आहे, हें सांगण्यांतही फारसा अर्थ नाहीं. कालमाहात्म्यप्रवाह समुद्रप्रवाहापेक्षांही प्रबळ आहे. त्याचा प्रतिकार कोणाच्यानेंही करवत नाहीं. तें असो. परंतु, दिनकरराव ह्यांस, आह्मीं वर सांगितलीं हीं सगळीं ब्रह्मकर्मे उत्तम प्रकारें येत होतीं. आणि त्यांजवर त्यांची श्रद्धा पूर्णपणें होती, हें खरें आहे.

ह्या ठिकाणीं, वास्तविक ह्मटलें तर, दिनकररावांच्या लहानपणच्या आणि तरुणपणच्या विद्याभ्यासाविषयीं मात्र सांगावयास पाहिजे होतें. परतु, त्यांनीं जे दुसरे विषय ह्मटले, ते कधीं कोणापाशीं ह्मटले, ह्याविषयीं नक्की माहिती मिळालेली नाहीं. ह्मणून, त्यांच्या सगळ्या विद्याव्यासंगाविषयीं सगळें जें काय ज्ञात झालें आहे, तें येथेंच सांगावें, हें बरें

दिसतें. त्यांनीं ब्रह्मकर्म बरेंच ह्मटलें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याशिवाय त्यांस ज्योतिषाचा आणि स्वरोदयाचा नाद होता. त्याचेही कितीएक ग्रंथ त्यांनीं पाहिले होते. आणखी त्यांस वैद्यकविषयाचीही आवड होती. ते वैद्यकावरचे ग्रंथ पाहूनच स्वस्थ राहिले नाहींत. तर, त्यांप्रमाणें औषधें तयार करून लोकांस फुकट वांटीत असत. ह्मणजे, जें जें शास्त्र त्यांच्या दृष्टीस पडे, तें तें शिकण्याची जिज्ञासा त्यांस होत असे. ह्यावरून असें दिसतें कीं, लॉर्ड हॉलंड ह्या विद्वान् गृहस्थानें आपल्या ग्रंथांत जें ह्मटलें आहे कीं, "एक शास्त्र शिकणें हें कांहींच शिकणें नाहीं, तर, सगळीं शास्त्रें शिकणें हीच काय ती विद्या आहे," त्या ह्मणण्याची सत्यता स्वयंभूच त्यांच्या हृदयांत बाणलेली होती. तिच्या योगानें त्यांची वृत्ति सगळ्या प्रकारच्या विद्याभ्यासांकडे मोठ्या अगत्यानें वळत असे, आणि त्यांत त्यांस आनंद वाटत असे. ह्या सगळ्या विषयांचें ज्ञान संपादण्यास त्यांस एक फार मोठें साधन स्वभावतःच प्राप्त झालें होतें. तें साधन ह्मटलें ह्मणजे स्मरणशक्ति होती. ते बहुतेक एकपाठी होते. गोष्ट एकदां कानांवरून गेली ह्मणजे ती त्यांच्या लक्षांत राहात असे. आणि ते ती कधीं विसरत नसत. ते पंधरा वर्षांचे होते, तेव्हांच भाऊसाहेब पोतनिसांच्या हाताखालीं चिटणिशीचें काम करूं लागले होते. त्यामुळें तेव्हांपासून

त्यांस दरबारच्या कामाकाजाची सगळी माहिती चांगली झाली होती. ह्यांचें अक्षर फार चांगलें वळणदार होतें. आणखी ते तें फार जलद लिहीत असत. इतकें असून तें असें मोकळें व स्पष्ट असे कीं, तें एकाद्या लहान मुलानें देखील अगदीं सहज वाचावें. ह्याविषयीं वर सांगितलेंच आहे. पोतनिसांच्या हाताखालीं चिटणिशीचें काम करीत असल्या वेळची एक गोष्ट अशी ऐकिवांत आहे कीं, एके वेळीं भाऊसाहेबांनीं त्यांस, बुद्धि परीक्षा पाहण्याकरितां, एका कागदांत भलताच शब्द ल्याहावयास सांगितला. तो चुकीचा होता, असें पक्कें समजून दिनकररावांनीं, तो न लिहितां, जो शब्द योग्य होता तोच लिहिला. हें पाहून भाऊसाहेबांनीं त्यांची पाठ थापटली, आणि मोठी वाहवा केली. त्याप्रमाणेंच, ते वीस वर्षांच्या वयाचे असतां, त्यांनीं, ग्वालेरच्या राज्याचा बारमाही ताळेबंद, चारशें बंदांचा, सायंकाळपासून उजाडेपर्यंत लिहून तयार करून, भाऊसाहेब पोतनीस ह्यांस दाखविला. तो पाहून ते चकित झाले. चाळिसावें वर्ष संपल्यावर मग ते इंग्रजी शिकूं लागले. आणि थोडक्या अवकाशांत, आलेलें साधारण पत्र ऐकल्याबरोबर कळावें, आणि त्याचें उत्तर इंग्रजींत तात्काळ लिहितां यावें, इतकें इंग्रजी त्यांस येऊं लागलें. इंग्रजी वर्तमानपत्रांतले विषयही त्यांस कळत असत. ज्ञानाची आवड उतारवयांत

असणें हें एक महाबुद्धीचें लक्षण आहे. ग्रीस देशांतला प्रख्यात तत्त्ववेत्ता साक्रेटिस हा ह्मातारपणीं वाद्यें वाजवायास शिकला. रोम येथील केटो ह्या नांवाचा एक मोठा नामांकित विद्वान् आणि शूर पुरुष ऐशीं वर्षांचा झाल्यावर ग्रीक भाषा शिकूं लागला. फ्रान्स देशाचा राजा चौदावा लुई ह्याचा प्रधान तेलियर हा मोठा ज्ञानी असून तो अगदीं वृद्धापकाळीं तर्कशास्त्र शिकला. प्रिन्स बिस्मार्क, जर्मनीच्या बादशाहांचे माजी मुख्य प्रधान, हे अगदीं वृद्ध आहेत. तरी, अद्याप शिक्षक ठेवून भूदरविद्येसारखे नवनवे विषय त्यांजपाशीं शिकत असतात असें ह्मणतात. ह्या गोष्टींची आठवण येथें आपोआप होते.

दिनकरराव ह्यांस तरुणपणांत शरीर तयार ठेवण्याचा मोठा शौक असे. मोठ्या पाहांटेस उठून प्रातःस्मरण करावें; कसरत करावी; मग स्नान करावें; मग पूजाअर्चा करावी; आणि मग भोजन करावें; आणखी भोजन झाल्यावर, आपलीं जीं कामें असतील तीं मनापासून करावीं, त्यांत तिळमात्रही उपेक्षा करूं नये; हा त्यांचा नित्यक्रम होता. दासबोधांत सांगितलें आहेः—

ओंव्या.

प्रातःकाळीं उठावें कांहीं पाठांतर करावें
यथानुशक्त्या आठवावें भगवंतासी. १.

मुखमार्जन प्रातःस्नान संध्या तर्पण देवतार्चन,
पुढे वैश्वदेव उपासन यथासांग. २.
कांहीं फलआहार घ्यावा मग ससारधंदा करावा
सुशब्दे राजी राखावा सकळ लोक. ३.
जयाचा जो व्यापार तेथे असावें खबरदार
दुश्चितपणे तरी पोर ओढ लावी. ४.

रामदास.

ह्या बोधाची प्रत्यक्ष मूर्ति ह्याच्या वर्तनांत दिसे. हा वर्तनक्रम तरुणपणापासून बहुतेक अगदीं अखेरपर्यंत एकसारखा चालला होता. सरकारी पतकरलेलें काम करून आपणांस आपलें घरचें काम पाहायास व्हावयाचें नाही, हें जाणून ते घरचें काम कनिष्ठबंधु गंगाधरराव ह्यांजकडे सोंपवीत असत. तरी, त्याजवर ते देखरेख ठेवीत असत.

आजपर्यंत जे कोणी थोर पुरुष होऊन गेले, त्या सर्वांची आख्या पितृभक्तीविषयीं फार वर्णिली आहे. त्याप्रमाणें दिनकररावांची भक्ति वडिलांच्या ठिकाणीं लहानपणापासून फार असे. मुक्तेश्वरांनी ह्मटले आहेः—

ओंवी.

पिता गुरु पिता देवो पितृमेवे शरीर जावो
ऐसा ज्याचा निश्चयभावो तो एक धन्य सुपुत्र.

ही वृत्ति त्यांच्या वर्तनांत स्पष्ट दिसत असे. आणि

त्यांच्या मनास कोणत्याही प्रकारें त्रास होऊं नये, ह्याविषयीं ते फार जपत. एके वेळीं सोपुराहून कोणी लोक राघोपंतांवर फिर्याद करण्याकरितां भाऊसाहेब पोतनिसांकडे ग्वालेरीस आले होते. तें वर्तमान दिनकररावांस कळतांच त्यांनीं त्या लोकांची गांठ घेऊन, आणि त्यांस कांहीं पैसे देऊन, त्यांची समजी करण्याची तोड काढिली. तें त्यांचें काम पाहूनच त्या लोकांस त्यांच्या थोरपणाचें मोठें नवल वाटलें, आणि त्यांनीं तो फिर्यादीचा विचार रहित करून एकदम आपल्या गांवाची वाट धरिली.

त्याप्रमाणेंच, सोपुराहून राघोपंतदादांचें एकदां असें पत्र आलें कीं, माझी प्रकृति थोडी बिघडली आहे, ती जरा बरी झाली ह्मणजे मी यजमानांच्या भेटीस कांहीं कामाकरितां येणार आहें. तें ऐकून दिनकरराव घाबरले. आणि घरांत बापूभट आपटे वैदिक ब्राह्मण होते, त्यांस लागलेंच त्यांच्याकरितां अनुष्ठानास बसविलें.

त्याप्रमाणेंच, शेवटीं राघोपंतदादा आंबहास सुभे असतां, त्यांची प्रकृति एकाएकीं फार बिघडली. त्याविषयीं सायंकाळीं पत्र येतांच, दिनकरराव, भाऊसाहेबांस विचारून रातोरात घोड्यावर बसून तिकडे जावयास निघाले. ते उजाडतांना त्यांच्याजवळ जाऊन पोहोंचले. वैद्य आणून पुष्कळ उपचार केले, परंतु कांहीं उपयोग होईना. रोगाचें पाऊल पुढें पडत

चाललें. त्यांस कोठें गंगातीरीं घेऊन जाण्याचा बेत होता. परंतु, पोंचण्यास पुरे इतकी वेळ नव्हती. ह्मणून आंबहाहून जवळ श्रीवठेश्वरनाथ ह्मणून एक लहानसें क्षेत्र फार रमणीय आहे, तेथें त्यांस मेण्यांत घालून नेलें. तेथें गेल्यावर ते एक दिवस जीवंत होते, आणि त्यांस दुसरे दिवशीं देवाज्ञा झाली. तेव्हां दिनकरराव ह्यांस अतिशयित वाईट वाटलें. त्या जागीं, दिनकरराव ह्यांनीं, त्यांच्या नांवानें एक महादेवाचें मंदिर बांधिलें आहे. आणि त्या देवाची पूजाअर्चा नित्य यथास्थित चालावी, अशा उत्पन्नाची चांगली तजवीज करून ठेविली आहे.

पुढें आपल्या पराक्रमानें दिनकरराव मोठ्या पदास चढले, आणि त्यांस पुष्कळ संपत्ति प्राप्त झाली. तरी, अशा गोष्टी निघाल्या ह्मणजे ते, अत्यंत पूज्यबुद्धिपूर्वक, असें ह्मणत कीं, हें सगळें फल वडिलांच्या पुण्याईचें आहे. श्रीरामचंद्र हे अत्यंत पितृभक्त होते. आणि श्रीरामचंद्र हे दिनकरराव ह्यांचें आराध्य दैवत होतें. तेव्हां, देवाप्रमाणें भक्ताची वृत्ति असावी, हें साहजिक आहे. पुत्रांस पितृभक्तीसारखें दुसरें पुण्य नाहीं. इतिहास धुंडाळून पाहिले तर असें आढळून येईल कीं, जे कोणी आजपर्यंत पितृभक्त होऊन गेले आहेत, त्यांतले बहुतेक सगळे भाग्यशाली आणि सुखी झाले आहेत. असो.

राघोपंतदादा मरण पावल्यावर, तवरघार प्रांताची त्यांची सुभेदारी ग्वाल्हेर दरबारानें, त्यांचे चिरंजीव दिनकरराव ह्यांस दिली. त्यावरून हा अधिकार थोडासा वंशपरंपरेसारखा दिसला. परंतु, तसा कांही प्रकार नव्हता. ह्या प्रांताच्या सुभेदारीविषयीं कांहीं विशेष गोष्ट आहे, ती येथें सांगणें आवश्यक वाटतें. हा तवरघार प्रांत शिंद्यांच्या राज्याच्या ईशान्यभागीं आहे. तेथील लोकांस तवर ह्मणतात. ते लोक प्राचीन काळापासून फार दांडगे होते. त्यांस महाराज महादजी शिंद्यांनीं जिंकून जेरीस आणिलें होतें. तरी, त्यांचा अंगस्वभाव गेला नव्हता. ते मनःपूत दांडगाई करीत असत, आणि सरकारचा वसूल नीटपणें देत नसत. त्यामुळें त्या प्रांताचा वसूल नेहमीं थके. ह्मणून हा प्रांत, महाराज दौलतरावांच्या व त्यांच्या पुढच्या कारकीर्दींत, शिंद्यांच्या फौजेचा एक मोठा युरोपियन सरदार कर्नल जेकब होता, त्याच्या स्वाधीन फौजेच्या खर्चाकरितां ह्मणून केला होता. तो कामदार अगदीं विचारशून्य होता. मुलखाचा कारभार चालविणें ह्मणजे काय, हें त्या बापड्याच्या कधीं स्वप्नांत देखील आलें नव्हतें. त्यानें त्या लोकांचा दांडगेपणा मोडण्याकरितां फार प्रखर उपाय योजिले. त्यांनीं तो दांडगेपणा तर कमी झाला नाहींच. पण, ते लोक अधिकच चिडले, आणि बेफामपणानें वागूं लागले. ते सरकारच्या अधिकाराला

मुळींच जुमानीनातसे झाले. आणि त्या प्रांताचा वसूल जो साहा साडेसाहा लाखांचा होता, तो दोन अडीच लाखांवर येऊन बसला. आणि तोही हातीं येण्यास महत् प्रयास पडूं लागले. ही स्थिति चांगली नाहीं, असें मनांत आणून, ग्वालेरच्या दरबारी मंडळीनें असा विचार ठरविला कीं, इतर प्रांतांप्रमाणें ह्या प्रांताची मामलत मक्त्यानें न देतां, कच्ची सरकारांतून करावी. पण, त्यास कोणी चांगला समजदार आणि शहाणा माणूस त्या कामावर नेमिला पाहिजे. ह्मणून, त्या कामावर कारकून राघोपंतदादा राजवाडे ह्यांस नेमिलें. हे गृहस्थ मोठे शहाणे आणि दूरदर्शी होते. ह्यांनीं युक्तीच्या पोटीं त्या लोकांस ताळ्यावर आणून, त्यांकडून सगळ्या पड जमिनीची लागवड करविली. त्यांच्यांतले तंटे मोडिले. त्यांस कारणपरत्वें अनेक प्रकारें साह्य केलें. आणि त्या प्रांतांत शांतता स्थापित केली. ही त्यांची कृति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. आणखी हीवरून राज्यकार्यधुरंधरांनीं एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, देशांतल्या लोकांस क्रूरपणानें वागविल्यानें ते कधीं अनुकूल व्हावयाचे नाहींत. तर, त्यांस न्यायानें आणि ममताळूपणानें वागविणें, हेंच त्यांस अनुकूल करून घेण्याचें उत्तम साधन आहे. ही गोष्ट परकीय राज्यकर्त्यांनीं तर निरंतर आपल्या दृष्टीसमोर ठेविली पाहिजे. तें असो. पण, ह्या अशा प्रकारें त्या प्रांताच्या

सुभेदारीवर राघोपंतदादांचा कांहीं विशेष हक्क उत्पन्न झाला होता. आणखी, ते निवर्तले तेव्हां त्यांचे चिरंजीव दिनकरराव हे सर्व प्रकारीं तो अधिकार चालविण्याम लायक झाले होते. तेव्हां, तवरघारच्या मामल्यावर दिनकररावांची नेमणूक झाली, हें यथायोग्यच झालें.

माशांच्या पिल्लांस पोंहायास शिकवावें लागत नसतें. त्याप्रमाणें माणसांचेंही कांहीं अंशीं आहे. जीं कामें करतांना आईबापें मुलांच्या दृष्टीस नेहमीं पडत असतात, तीं कामें तीं त्यांच्याप्रमाणें आपोआप करूं लागतात; तीं त्यांस शिकविण्यास प्रयास पडत नाहीत. ह्याचा अनुभव पुष्कळ येतो. येवल्यासारख्या शहरामध्यें जरतारीचें काम कारागिरांच्या घरांतच चालत असतें. त्या कारागिरांचीं मुलें, आरंभापासून अखेरपर्यंतच्या सगळ्या कृति बहुधा पाहून पाहूनच शिकतात. त्यांत थोडीशी शिक्षणाची भर पडली ह्मणजे बस होतें. आणखी हिंदुस्थानांतलें कलाकौशल्य इतर देशांतल्या कलाकौशल्यापेक्षां अधिक पूर्णतेस पोहोंचलें होतें, ह्याचीं जीं अनेक कारणें बुद्धिमान् लोकांनीं शोधून काढिलीं आहेत, त्यांत हें एक कारण मुख्य आहे. आणि ह्याचें बीज जातीमध्यें आहे. ह्मणून कलाकौशल्याची वृद्धि होण्यास जातिभेद फार उपयोगीं पडला आहे, असें त्यांचें मत आहे; तें कांहीं खोटें नव्हे. लहानपणा-

पासून जें काम पाहात असावें आणि करायास लागावें, तें माणसास चांगलें यावें, हें साहजिक आहे. त्यांतलाच प्रकार प्रकृत उदाहरणांत दृश्यमान आहे. मागच्या पिढ्यांचा इतिहास पाहिला तरी असें दिसून येतें कीं, राजवाड्यांच्या कुलामध्यें राज्यकारभार चालविण्याचा गुण पिढीजाद आहे. त्याचें पहिलें उदाहरण तिमाजीपंतांचें होतें. आणि जसा जसा प्रसंग पडत गेला, तसा तसा तो गुण वाढत गेला आहे. राघोबादादांनीं मामल्याचीं कामें उत्तम प्रकारें केलीं. त्यांचा तो गुण दिनकररावांच्या ठायीं वृद्धि पावून आला होता. ते तवरघारचे सुभेदार झाल्यावर त्यांनीं आपलें काम कसें चालविलें, त्याचें वर्णन, "शिंद्यांच्या घराण्याचा इतिहास" ह्यांत केलें आहे, तें येणेंप्रमाणें. "त्यांनीं आपल्या राजकीय गंभीर व दूरदृष्टी विचारेंकरून तेथील प्रजेस बहुत सुखी ठेविलें. तेथें स्वस्थता राहण्याकरितां ठाणीं व पोलीसचौक्या ह्यांचा बंदोबस्त, व तसाच वसुलाचाही बंदोबस्त उत्तम रीतीचा करून तीं कामें आपले हाताखालचे लोकांस चालवितां यावीं ह्मणून **दस्तुरउलअमलतवरघार** नामें एक लहानसें कायदेपुस्तक त्यांनीं केलें; व त्याप्रमाणें लोक काम करूं लागले. त्या पितापुत्रांचे अमलांत तवर लोक कांहीं बंडावे करीतच असत. त्यांजवर जरब पडण्यासाठीं कंटिजंटी-

पैकीं कांहीं फौज तेथें रहात असे. तिजबरोबर समयविशेषीं पोलिटिकल एजंटही जात असत. ते दिनकररावांस, राजकीय मसलतीस योग्य अशा तोडजोडी त्या तवर लोकांशीं करतांना व आपल्या अमलांत शांतता राहण्याकरितां व वसूल उत्पन्न होण्याकरितां चांगला बंदोबस्त राखतांना पाहून त्यांजवर बहुत खूष झाले. आणि सर्व राज्यांत असें काम चाललें असतां शिद्यांचें राज्य बहुत उत्तम स्थितीस येईल, असें त्यांस वाटलें. त्यांची बदली झाली तेव्हां त्यांनीं ह्मणजे मेझर सर रिचमंड शेक्सपियर ह्यांनीं आपल्या दप्तरांत दिनकररावांविषयीं उत्तम प्रकारचा लेख लिहून ठेविला."

दिनकरराव तिकडे आपल्या सुभेदारीवर असत, आणि त्यांचें सगळें खटलें लष्कर ग्वाल्हेर येथें असे. त्याची सगळी व्यवस्था वासुदेव रामचंद्र हे पहात असत. शिवाय दरबारांत ते वकिलीचें काम करीत असत. पुढें दरबारांत उलाढाल्या होऊन, रामराव बाबासाहेब फाळके हे मरण पावल्यानंतर देवराव मामासाहेब जाधव हे कारभारी झाले. त्यांचा आणि नारायणराव यमाजी पोतनीस ह्यांचा मेळ जमेना. ह्मणून पोतनीस ह्यांस कामावरून काढून, एकदम राज्याच्या पार निघून जावें असा हुकूम केला. त्याप्रमाणें ते लष्कर सोडून, झांशी, जालवण, काशी इत्यादि शहरीं चाळून पाळून राहूं

लागले. त्यांच्याकडची पागा कमी केली. तरी शिवपुरची जमीन व घर, व बाग हीं सगळीं त्यांजकडे राहूं दिलीं. त्यांस दक्षिणेंत वडूथ येथें चारशें रुपयांचें उत्पन्न आहे. घर आहे. शिवाय शकुंतलेश्वराचें देवालय त्यांचेंच आहे.

नुसत्या पोतनिसांशींच त्यांचें जमेना, असें नव्हे. तर बहुतेक सगळ्या कारभारी मंडळीची हीच अवस्था होती. राजा बळवंत ह्यांसही त्यांनीं शिद्यांच्या राज्याबाहेर घालवून दिलें. हें वांकडेपण दरबारी मंडळींत आटपलें नाहीं. राज्याच्या मालकिणी ताराराणीसाहेब ह्यांशींही त्यांचा बेबनाव झाला. तेव्हां त्यांनीं राणीसाहेबांस साजापुरास नेऊन ठेविलें, आणि त्यांनीं, तहनाम्याप्रमाणें तीन लक्षांच्या जहागिरीचा उपभोग घेऊन स्वस्थ राहावें असें ठरविलें. ही गोष्ट इ० स० १८५० ह्या वर्षीं घडली.

पुढें देवराव जाधवांच्या शरीरीं समाधान नाहींसें झालें. त्यांच्यानें दिवाणगिरीचें काम झेंपेना. पुष्कळ प्रकरणें शिल्लक राहिलीं. आणि त्यांविषयींचा बोभाट पोलिटिकल एजंट मेझर मालकम ह्यांच्यापर्यंत गेला. तेव्हां त्यांनीं देवराव जाधवांस आपल्या कामाचा राजीनामा देण्यास सांगितलें. तें त्यांनीं लागलेंच मान्य करून त्याप्रमाणें राजीनामा दिला. तेव्हां, दिवाणगिरीच्या जागीं कोणास नेमावें, हा एक नवा विचार उत्पन्न झाला.

ह्या वेळेच्या सुमारास शिंद्यांच्या राज्याची स्थिति कशी होती, ती थोडी सांगणें आवश्यक वाटतें. महाराजपुरच्या लढाईनंतर, इ० स० १८४४ ह्या वर्षी, लार्ड एलिनबरो गव्हरनर जनरल ह्यांच्या कारकीर्दीत, इंग्लिश सरकारची दखलगिरी ग्वालेर संस्थानावर चांगल्या प्रकारें चालू झाली. त्या वेळेपर्यंत त्या संस्थानाचा कारभार स्वतंत्रपणें चालला होता. ह्मणजे पेशवाई मोडून गेली होती, आणि इंग्रजांचा अंमल चांगलासा बसला नव्हता, अशी ती वेळ होती. शिवाय दरबारामध्यें आणि शिंद्यांच्या कुटुंबामध्यें अनेक भानगडी चालल्या होत्या. ज्याच्या हातीं जो अधिकार लागे, तोच तो दडपून बसे. प्रांतांत बेबंदी फार होती. चोराचिरट्यांचें भय मनस्वी होतें. बंदोबस्त मुळींच नव्हता. त्याप्रमाणेंच मक्त्याच्या मामलती असत. त्यामुळें मामलेदार, कुळांकडून, पिळून पिळून, अनेक तऱ्हांनीं पैसा काढीत असत. आणखी, पाहाणीची चाल असल्यामुळें, शेतांचे उत्पन्नावर पाहिजे ती रकम मामलेदारांस मागायास सांपडत असे. ही दरसाल पाहाणी करण्याची पद्धति फार घातुक आहे, ह्याकरितां, ही बंद करून शेतकऱ्यांस पांच वर्षांचा किंवा दाहा वर्षांचा नियमित सारा ठरवून देऊन तेवढा हास्याहास्यांनीं घ्यावा, असा आग्रह दरबारी मंडळीस पोलिटिकल

एजंट करीत असत. परंतु, तें त्यांस रुचेना. कां कीं, त्यांतले पुष्कळ लोक जमीनदार होते. ते आपल्या ताब्यांतल्या कुळांपासून अशाच रीतीनें पाहिजे तितका पैसा पिळून काढीत असत. तें पोलिटिकल एजंटांस बरें वाटेना. तरी त्यांचा उपाय चालेना. इतकें असून-ही खजीन्यांत पैशाची तंगीच असे. कां कीं, मामलेदार लोकांवर दरबारचा तितका दाब नसल्यामुळें, त्यांच्याकडून रकमेची भरपाई वेळच्यावेळीं होत नसे. महाराज अल्पवयस्क होते. त्यांचें शिक्षण अगदीं बेताचें होतें. त्यांच्या हातीं कांहीं अधिकार नव्हता. तरी, त्यांच्या भोंवतालची तरुण मंडळी अनेक प्रकारची असल्यामुळें, आणि राज्य चालविण्याकरितां जी मंडळी नेमलेली होती, त्या मंडळीचा धाक कोणावरच नसल्यामुळें, जिकडे तिकडे अव्यवस्था असे. शिवाय, शिंद्यांच्या राज्यांत खोंड वगैरे कितीएक जातींचे लोक अगदीं रानटी होते. ते, क्षुल्लक कारणावरून आपसांत दंगा करीत, आणि तेणेंकरून इतर लोकांस त्रास होई. त्यांच्या बंदोबस्तास वेगळें सैन्य ठेवावें लागे. कांहीं प्रांत तर, अशा प्रकारच्या सैन्याच्या खर्चाकडे वेगळे तोडून दिलेले होते. आणखी, ह्या लोकांत, बालहत्यादि नाना-प्रकारच्या भयंकर चाली मोठ्या झपाट्यानें चालल्या होत्या. त्या नाहींतशा करण्याविषयीं, ग्वालेर संस्थानावर नेमलेल्या